

T.C.
YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

Enver KARAKEÇİLİ

OCAK - 2015

**URFA'DA HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARI
(XVI.-XX. YÜZYIL BAŞLARI)**

Enver KARAKEÇİLİ

TARAFINDAN

YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNE
SUNULAN TEZ

TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

OCAK - 2015

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Erdem Tanas KARAGÖL

Enstitü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi için gereken bütün şartları sağladığını tasdik ederim.

Prof. Dr. H. Mustafa ERAYCI

Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını kabul ederiz.

Yrd. Doç Dr. Mehmet Akif FİDAN

Danışman

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (YBU, Tarih Bölümü)

Yrd. Doç Dr. Mehmet Akif FİDAN (YBU, Tarih Bölümü)

Yrd. Doç Dr. Yasin YILMAZ (YBU, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü)

İNTİHAL

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı: Enver KARAKEÇİLİ

İmza:

ÖZET
URFA'DA HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARI
(XVI.-XX. YÜZYIL BAŞLARI)

KARAKEÇİLİ, Enver

YL, Tarih Bölümü

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif FİDAN

Ocak 2015, 126 sayfa

Bu çalışma, XVI. yy.'da Urfa'da zâviye vakıfları olarak vücuda getirilmiş olan ve bugün Şanlıurfa'nın kutsal mekânlarının başında gelen Balıklı Göl platosunda yer alan Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın tarihî gelişimleri, işlevleri ve şehir hayatına olan katkılarını ortaya koymaktadır. Cami, zâviye, imâret, türbe ve misâfirhâneleri bünyesinde barındıran Halilu'r-Rahman Vakıfları birer külliye şeklinde inkışâf ederek şehrin kültür, eğitim, sosyal ve ekonomik hayatına olan katkılarının yanında sahip oldukları akar nevinden dükkân, han, hamam gibi yapılarıyla da şehrin mimarî gelişimine ve mamur bir hale gelmesine de katkıda bulunmuştur.

Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Urfa şehrinde de zâviye ve camiler kültürel alış-verişin yaşandığı yerlerin başında gelmektedirler. Bu vakıfların bünyesinde bulunan zâviyelerde şeyhler mensup oldukları tarikat öğretilerini dervişlere ve halka aktararak kültürel ve dinî birliğin sağlanması yönünde katkı sağlamışlardır. Halilu'r-Rahman Vakıfları bünyesinde vakıf yapılarından başka Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı kabul edilen makam ve doğduğuna inanılan mağaranın da bulunması bu mekânların günümüzde olduğu gibi tarih boyunca da canlılığını devam ettirmesini ve yerli yabancı çok sayıda turistin ziyaretgâhı olmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Halilu'r-Rahman Vakıfları, Vakıf, Balıklı Göl, Zâviye, Hz. İbrahim.

ABSTRACT

HALİLÜ'R-RAHMAN WAQFS IN URFA (16th- Beginning of the 20th Centuries)

Karakeçili, Enver

MA, Department of History

Supervisor: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif FİDAN

January 2015, 126 pages

This study proves the historical development, functions and city life contributions of the Halilu'r-Rahman Waqfs which was built as the 16th century Urfa dervish lodge waqfs and it is today's one of the most important holy places of Sanliurfa. Halilu'r-Rahman Waqfs located in the Plateau Pool of Sacred Fish. Halilu'r-Rahman Waqfs which includes mosques, dervish lodges, soup kitchen, mausoleums and guesthouses developed as a complex of buildings adjacent to a mosque. By this way Halilu'r-Rahman Waqfs contributed to city's cultural, educational, social and economic life. Besides, with the structures such as shops, inns, baths, etc., they contributed the city to become prosperous.

As in other Ottoman cities, dervish lodges and mosques are the main cultural interaction points in the city of Urfa. The dervish sheikhs contributed to cultural and religious unity of the people by teaching tariqah orders to dervishes and to people. Halilu'r-Rahman Waqfs includes the place which was accepted Prophet Abraham thrown into the fire. It also includes the cave which is accepted Prophet Abraham was born. So, the presence of these places has been providing the large number of domestic and foreign tourists to visit these places throughout history as it is today. These places maintains its viability.

Key Words: Halilu'r-Rahman Waqfs, Waqf, Pool of Sacred Fish, Dervish Lodges, Prophet Abraham.

TEŞEKKÜR

Araştırmam boyunca tavsiyeleri ve eleştirilerini eksik etmeyerek çalışmama yön veren danışmanım Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif FİDAN'a, gerek yorumları ve gerekse telkinleriyle her türlü yardımını esirgemeyen Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR'a, desteklerinden dolayı Vakıf Araştırmaları Merkezi (VAKAR)'a ve kaynak teminindeki yardımlarından dolayı değerli mesai arkadaşım Mehmet KURTOğLU'na teşekkür ederim.

Anneme ve babama...

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İTHAF.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1
1.Problem.....	1
2. Konunun Tanımı, Amacı, Önemi ve Kapsamı	2
3. Araştırma Yöntemi	3
4. Kaynaklar	5
4.1. Arşiv Kaynakları	5
4.2. Konuyla İlgili Olarak Yapılan Çalışmalar	6
5. Tanımlar	8
I. BÖLÜM	11
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE URFA VE VAKIF MÜESSESESİ	11
1.1. Urfa Tarihine Genel Bir Bakış	11
1.2. İslâm Fetihlerinden Sonra Urfa'da Dinî, Sosyal ve Kültürel Hayat.....	12
1.3. Osmanlı Döneminde Urfa	15
1.4. Vakf Müessesesi ve Urfa.....	16
II. BÖLÜM	19
URFA'DA HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARI	19
2.1. Ayn-ı Halilü'r-Rahman (Zâviyesi) Vakfı	21
2.1.1. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Cami	28
2.1.2. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Medresesi	31
2.1.3. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi.....	39
2.1.4. Ayn-ı Halilü'r-Rahman İmâreti	47

2.2. Mevlûd-i Halilu'r-Rahman (Zâviyesi) Vakfı.....	51
2.2.1. Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi	52
2.2.2. Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Cami.....	59
2.2.3. Mevlûd-i Halilu'r-Rahman İmâreti.....	62
III. BÖLÜM	65
HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARI'NIN URFA'NIN SOSYO-EKONOMİK ve KÜLTÜREL HAYATINA KATKILARI	65
SONUÇ.....	72
TABLolar LİSTESİ	75
KAYNAKÇA	86
RESİMLER	93
EKLER	107
A. BELGE ÖRNEKLERİ.....	108
B. KROKİLER.....	125

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
Edit.	: Editör
Ev.d.	: Evkâf Defteri
Ev.Mh	: Evkâf Muhasebe Kalemi
Ev.Mkt	: Evkâf Mektubî Kalemi
Ev.Mkt.Cht	: Evkâf Mektubî Kalemi Cihât Kalemi
h.	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
İA.	: İslam Ansiklopedisi
KSÜ	: Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MAD.	: Maliyeden Müdevver Defterler
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
No	: Numara
R	: Rumî
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
ŞURKAV	: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı
TD.	: Tahrîr Defteri
TDVİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TKGMA. ED	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Evkaf Defteri
TTK	: Türk Tarih Kurumu

UŞS : Urfa Şer'iyeye Sicilleri
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve devamı
VGMA : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Yay. : Yayınları
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

1. Problem

Tarih boyunca birçok medeniyete ve devlete ev sahipliği yapan Urfa, kültürel ve tarihî zenginlik bakımından ön sıralarda yer alan şehirlerimizdendir. M.Ö. 3000 yıllarına kadar dayanan tarihiyle, şehir sırasıyla Makedonyalılar, Abgar Prensiği, Roma İmparatorluğu, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Zengîler, Eyyûbîler, Timurlular (Altınordu Devleti), Akkoyunlular, Memlukler, Safavîler ve nihayetinde Osmanlılar'ın hâkimiyetine girmiştir. XVI. yy.'da Osmanlı hâkimiyetinin başlaması akabinde şehir klasik sancak statüsünde yönetilmiş olup, şehirde medrese, han, cami ve mescitler yapılarak ve yahut ihya edilerek şehrin dinî ve abidevî bir mahiyete bürünmesinin önü açılmıştır. Bu bağlamda 1517 tarihinde başlayan Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte şehrin yönetiminde, sosyal ve ekonomik yaşantısında bazı değişikliklerin meydana gelmesi kaçılmaz olmuştur.

Osmanlı Devleti aslında kuruluşundan itibaren تنها ve hâlî toprakları işleyen, imâr hale getiren dervîşler eliyle, zâviyeler kurarak fethin kalıcı olmasını ve bölgenin kendisine bağlı kalmasını sağlamıştır. 1518 tahrîrinde Hasan Padişah Vakfı'ndan olduğu kaydedilen¹ Ayn-ı ve Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyeleri için ilerleyen yıllarda Kânuni Sultan Süleyman ve Sultan IV. Murat başta olmak üzere devlet erkânı tarafından bazı yerler vakfedilmiştir. Zâviye vakıfları olarak kurulmaları münasebetiyle Halilü'r-Rahman Vakıfları'nın Ömer Lütfü Barkan'ın ifade ettiği gibi “*Kolonizatör Türk Dervîşleri*” tarafından mı kurulduğu² ya da aynı yazarın diğer tespiti olan “*İmâret Sitesi (Külliyeye)*”³ şeklinde mi inkışâf edile geldiği genel hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır. Vakıf olarak faaliyet gösteren bu zâviyelerin tarikatlarla olan ilişkileri, ekonomik, sosyal ve kültürel hayata etkileri, özelde eğitime, dinî hayata yönelik faaliyetleri bu güne değin ortaya konulmamıştır. Bu zâviyeler bünyesinde, zamanla meydana getirilen külliyelerde, yer alan yapıların yapılış tarihleri, bânîleri ve işlevleri ile bu kurumsal mekânlarda görev

¹ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, TTK Yay., Ankara 2012, s. 179.

² Ömer Lütfü Barkan, “ İstila Devirlerinin Kolozinatör Türk Dervîşleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı II, Ankara 1942, s.239 vd. . .

³ Ömer Lütfü Barkan, “İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XXIII, İstanbul 1962-1963, s. 284.

alan tarihî ve manevî şahsiyetlere ilişkin pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu çalışmamızda bahsedilen hususlara ilişkin olarak tarihî vesikalar, bilgi ve belgeler objektif bir şekilde değerlendirilerek, Urfa şehrinin simgesi durumunda olan “Balıklı Göl” olarak anılan platoda bulunan Halilu’r-Rahman Zâviyeleri’nin tarihçesi, ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca sosyal ve kurumsal bir tarih araştırması olan bu çalışmada Urfa şehrinin vakıflarla olan maddî ve manevî ilişkileri da ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2. Konunun Tanımı, Amacı, Önemi ve Kapsamı

İslâm şehirlerinin vazgeçilmez unsurlarından olan vakıf müessesesi veya vakıf, en temel manasıyla kişilerin kendilerine ait menkul veya gayri menkul mallarını veyahut nakit paralarını cemiyetin yararına bağışlamaları olarak tanımlanabilir.⁴ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere sosyal, eğitim, ekonomi ve şehir tarihi araştırmalarında başvurulacak kaynakların başında vakıf olgusu veya kurumu gelmektedir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren vücuda getirilen vakıflar, fethedilen yerlerde yerleşim-iskân ve imâr faaliyetlerinin ifâ edilmesinde öncü rol oynamışlardır. Ezcümle vakıflar konusunda bölgesel ya da ulusal bağlamda yapılacak olan araştırmalarla idarî, iktisadî, eğitim ve sosyal hayat ile şehircilik tarihine ilişkin önemli bilgi ve belgeler elde etmek mümkündür.

Bu araştırmanın konusu; Ayn-ı ve Mevlûd-i Halilu’r-Rahman Zâviyeleri Vakıfları’nın kuruluşu, tarihsel gelişimi ve bu vakıfların önemli bir Osmanlı şehri olan Urfa’nın sosyal, ekonomik, eğitim ve dinî yaşantısına olan etkileri oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti döneminde 1518 tarihinde yapılan tahrîrde zâviye vakıfları olarak kaydedilen⁵ Ayn-ı ve Mevlûd-i Halilu’r-Rahman Zâviyeleri Vakıfları’nın bu tarihten itibaren XX. yy’a kadar olan faaliyetleri ve tarihî gelişimleri ele alınarak Türk-İslâm zâviyeleri içerisindeki yeri ve önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

XVI. yy.’dan itibaren Urfa şehrinin en canlı ve kutsal mekânlarının başında gelen Halilu’r-Rahman Zâviyeleri Vakıfları’nın kurulmuş bulunduğu alanda, Hz. İbrahim’in doğduğu kabul edilen mağara ve ateşe atıldığına inanılan mekânla iç içe olan bu vakıflar

⁴ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseler Tarihi*, Fakülte Kitap Evi, Isparta 2010, s. 216.

⁵ Turan, *a.g.e.*, s. 173-179.

şüphesiz ki zikredilen bu kutsal yapıların günümüze kadar ulaşmasında büyük bir rol oynamışlardır. Bu vakıfların bünyesinde bulunan veya idareleri tarafından vücuda getirilen tarihî yapıların sosyo-kültürel ve eğitim gibi alanlarda olan işlevleri hakkında eksik ve yanlış bilgiler mevcuttur.⁶ Bu zâviye vakıflarının tarihî gelişimi, işlevleri, bünyesinde görev alan manevî şahsiyetleri, şehirdeki istihdâma ve şehrin mamur hale gelmesine olan etkilerinin tam olarak ortaya çıkartılması bu araştırmanın amacını oluşturmaktadır.

3. Araştırma Yöntemi

Şanlıurfa şehrinin bu gün simgesi durumunda olan ve adeta şehir ile özdeşleşen “Balıklı Göl Platosu” Halilu’r-Rahman Vakıfları’nın kurulduğu yerde bulunmaktadır. Urfa’nın tarih boyunca etkileşim ve kültürel faaliyetlerin en yoğun olarak yaşandığı kutsal mekânlarının başında gelen mevkide kurulan bu vakıfların Osmanlı’dan günümüze kadar işleyişi, canlılığını korumasının, şehrin turizmine ve tanıtılmasına olan katkılarının tespiti önem arz etmektedir.

Halilu’r-Rahman Vakıfları’na ait müstakil tek bir vakfiyenin olmayışı çalışmamızın sistematiğini zorlaştırmıştır. Filhakika bir vakıfla ilgili yapılacak olan çalışmada başvurulacak yegâne kaynakların başında vakfiyeler gelmektedir. Kuruluş mantalitesi itibâriyle “*Eizze Vakfi*” olarak isimlendirebileceğimiz Halilu’r-Rahman Vakıfları dönemin ileri gelenleri, padişahları ve paşaları tarafından gelirler ihdâs edilerek vücuda getirilen vakıflardandır. Tahsîsâtta bulunanlar ya kendi vakfiyelerine zeyiller yazdırmak suretiyle ya da vakfiyeleri içinde söz konusu vakıflarla ilgili kısımları ihtiva etmek şeklinde vakıflarda bulunmuşlardır. 1826 tarihinde kurulan Evkâf Nezâreti öncesinde Anadolu Kazaskerliğine bağlı olan vakıf, nezâretin kurulmasından sonra vakıfla ilgili olarak yapılan muamelelerde Nezâret-i Evkâf-ı Hümayûn’a mülhak vakıf olarak işlem gördüğünden Halilu’r-Rahman Vakıfları’nın Evkâf Nezâretine bağlı olarak yönetildiği anlaşılmaktadır. Nezâret öncesinde vakıf ile ilgili olarak tutulan kayıtlardan ve kazaların harf sırasına göre günlük olarak düzenli bir şekilde düzenlendiklerinden dolayı istifade edilen kaynakların başında *Ruznamçe* veya *Hurûfât Defterleri*’indeki kayıtlar gelmektedir. Evkâf Nezâreti’nin

⁶ Ayn-ı Halilu’r-Rahman ve Mevlûd-i Halilu’r-Rahman Vakıflarının isim ve mekân açısından birbirine karıştırılması, bu vakıflara ait zâviyelerde görev yapan ehl-i tarikat şeyhlerle ilgili olmak üzere eksik bilgiler ve zamanla meydana getirilen yapıların işlevleri ile tarihî seyir içerisinde geçirmiş oldukları değişiklikler, bu eksik ve yanlış bilgilerden bazıları olarak gösterilebilir. Çalışma içerisinde bu konulara ilgili bölümde temas edilmiştir.

kurulmasından sonra vakıflarla ilgili işlemlerin daha düzenli ve sistematik bir şekilde tutulduğu görülmektedir. Muhasebe kayıtları, atamalar, tâmiratlar ve vakıflarla ilgili muhtelif işlemler düzenli tutulmaya başlanmıştır. Nezâret öncesi söz konusu vakıflarla ilgili olarak ulaşılamayan bilgi ve belgeler *Tahrîr Defterleri* 'nde yer alan önemli bilgilerle giderilmeye çalışılmıştır.

Vâkıfın şartlarını, akarlarını, mürtezikalarını ve tahsîsâtlarını tespit etmede başvurulacak kaynakların başında gelen vakfiyenin olmayışı Halilu'r-Rahman Vakıfları ile ilgili olarak farklı kaynakları tespit ve analiz etme zorunluluğunu doğurmuştur. Buna mukabil Vakıflar Genel Müdürlüğünde bulunan Hurûfât, Atik Şahsiyet ve Şahsiyet Kayıt Defterleri ve Tafsîl Defterleri ile Başbakanlık Osmanlı Arşivinde muhtelif fonlarda bulunan belgeler sıkça kullanılan ve başvuru alan arşiv belgeleri olarak çalışmada yer alacaktır. Başvuru alan diğer belge türlerini ise Urfa Şer'iyeye Sicilleri ve Tapu Tahrîr Defterleri oluşturmaktadır. Yukarıda addedilen belgeler ayrıca vakıfla ilgili atama kararlarını, muhasebe, adlî ve idarî dava kayıtlarını ihtiva etmesi hasebiyle çalışmada belirtilen hususların zenginleştirilmesi ve dayanak teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir.

Çalışmamızın I. Bölümünde genel hatlarıyla Urfa tarihi, siyasi iktidar değişiklerinin şehir ve sosyal hayat üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Burada şehrin Müslüman devletler tarafından ele geçirildikten sonra bu devletlerin şehirde özellikle çalışmamızla ilgili olarak Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın veya vakıfların nasıl etkilendiği, vakıfların tasnifi ve Urfa vakıfları konuları, Osmanlı öncesi ve sonrası, olmak üzere ele alınmıştır. Tekrara düşmemek adına vakıf konusunun daha çok çalışmayı ilgilendiren kısımlarına temas edilmiştir. Urfa vakıflarıyla ilgili olarak da genel itibarıyla rakamsal veriler üzerinde durulmuştur

II. Bölümünde ise Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın kuruluşundan günümüze kadar, işlevleri, yapıları, akarları, muhteviyatı, muhasebesi, görevlileri, diğer vakıflar ve şehir ile olan maddî ve manevî bağları üzerinde durulmuş olup, Urfa şehir ve vakıf kültürü tarihi genel hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Son bölümde ise Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın şehrin ekonomik, eğitim, sosyal ve kültürel hayatına olan katkıları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın bölümleri içerisinde verilen bilgi ve ortaya konulan tespitler arşiv belgeleri ve görsel malzeme ile desteklenmiş olup, böylece araştırmanın somut verilerle anlaşılmasına çalışılmıştır.

4. Kaynaklar

4.1. Arşiv Kaynakları

Evkâf Tahrîr Defterleri : Osmanlı döneminde 1518, 1523, 1540 ve 1566 yıllarında olmak üzere Urfa'da dört defa tahrîr yapılmıştır. Bu tahrîrler neticesinde tutulan defterlerden BOA.MAD.100 numaralı 1518 tarihli defter ve TKGMA ED. 574 numaralı 1566 tarihli defterler vakıf tahrîr defterleri olup TKGMA ED. 574 numarada yer alan defterden istifade edilmiştir. İstifade edilen diğer defter ise BOA, TD. 998 numaralı ve 1523 tarihli icmâl defteridir. Söz konusu defterde vakıflarla ilgili olarak detaylı bir şekilde düzenlenen muhasebeler mevcut olup konu ile ilgili olan kısımlardan faydalanılmıştır.

Evkâf Defterleri : Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bu defterler vakıflara ait konumuzla ilgili olarak XIX. yy. muhasebe kayıtları veya koçanları şeklinde düzenlenmiştir. Bu bağlamda BOA. Ev.d.18274, 14164, 15803, 17607, 12373 vd. defterler temin edilerek konumuzla ilgili olan kısımları çıkartılmış olup, çalışmamızda bunlardan istifade edilmiştir.

Şer'iyeye Sicilleri : Urfa'yla ilgili olarak 25 adet olarak tanzim edilen ve kadılıklar tarafından tutulmaları hasebiyle Kadı Sicilleri olarak anılan, Milli Kütüphâne bünyesinde bulunan bu defterlerden UŞS., No: 204, 210, 211, 225, 227, 206, 219 vd. defterlerde konumuzla ilgili olarak berât, i'lâm ve vakfiye gibi belgelerden istifade edilmiştir.

Vakfiye Defterleri: Vakıflarla ilgili olarak sadece vakfiyelerin kaydedildiği defterler olmayıp, i'lâm, hüccet, arıza gibi belgelerin de kaydedildiği defterlerdir. Urfa ile ilgili olarak mahallinde düzenlenen tek defter VGMA'da yer alan 2150 numaralı defter olup, burada daha çok i'lâm, arıza ve hüccet gibi belgelerden istifade edilmiştir.

Hurûfât Defterleri: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan, Rumeli ve Anadolu olmak üzere ayrı ayrı tutulmuş ve kazaların defterlere alfabetik sıraya göre dizildiği⁷ defterler olan Hurûfât Defterleri ayrıca vakıflarla ilgili atama kayıtlarını da ihtiva etmektedir. Konumuzla ilgili olarak VGMA'da bulunan h.1108/1696 ile h.1203/1788 tarihlerini kapsayan defterlerin taranması sonucu 192 adet atama kaydı tespit edilmiş olup, çalışmanın ilgili yerlerinde bu atama kayıtlarından istifade edilmiştir.⁸

Atık Şahsiyet (Esas) Defterleri: Vakıfların gelir ve giderleri, vakıf görevlilerinin isimleri ve aldıkları ücretlerin kayıtlı olduğu defterlerdir. Hurûfât Defterleri ile aynı dönemde tutulmaya başlanan defterler, atama kayıtları hususunda birinde olan kayıtların diğerinde olmadığı görülmüştür. İstifade edilen ve VGMA'da 491/2 numara ile kayıtlı olan bu defter "Diyarbakır Muhasebe" adıyla kayıtlıdır.

Esas Defterleri (Şahsiyet Kayıt Defterleri): Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan, Vakıfların Şahsiyet Kayıt Defterleri de denilen bu defterler, h.1300 / 1882 tarihinde tutulmaya başlanmıştır.⁹ Verilen tarih aralığından daha önceki tarihlere ait atamaların da yapıldığı anlaşılmakta olup, konuyla ilgili olarak h.1250/1834 tarihinden itibaren atamaların yapıldığı görülmüştür.¹⁰ Vakıflara hizmetli tayini, ücretleri, vakfın adını ve vakıflarla alakalı i'lâm, hüccet ve vakfiye gibi belgelerin yerlerinin kaydedildiği Esas Defterlerinden 167 ve 168 numara ile kayıtlı olan defterlerden istifade edilmiştir.

4.2. Konuyla İlgili Olarak Yapılan Çalışmalar

Vakıflarla ilgili olarak günümüzde yapılan çalışmalar şüphesiz ki Osmanlı vakıf sisteminin tam manasıyla anlaşılıp, kavranılması açısından büyük bir öneme haiz ise de bu konudaki araştırmaların henüz yeterli seviyeye ulaştığı söylenemez. Genel bilgileri hâvî bu çalışmaların daha spesifik bilgileri içeren çalışmalarla desteklenmeleri gerekmektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmalar vakfın oluşumu, gelişimi, hukukî temelleri ve vakıfların

⁷ Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, C.V, Sayı.I, 2013, s. 42.

⁸ Bu defterlerin numaraları çalışmanın kaynakça kısmında verilmiştir.

⁹ Sami Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI-XVIII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2003, s. 3.

¹⁰ VGMA, *Defter 167*, s. 12, sıra. 49.

sosyal hayatta icrâ ettiği fonksiyonları ihtiva etmektedirler. Yapılan bu çalışmaların öncelikli olarak başvurdukları arşiv Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve bünyesinde bulunan belgeler olmakla beraber, başvuru diğer arşiv belgelerini ise Kadı Sicilleri ve Tapu Tahrîr Defterlerinde bulunan belgeler oluşturmaktadır.

Osmanlı dönemi Urfa'daki vakıflarla ilgili olarak yapılan çalışmalar neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu konuda araştırma yapanlar içerisinde; Ziya Kazıcı, Ahmet Nezihi Turan, Mahmut Karakaş, A. Cihat Kürkçüoğlu, İsmail Özçelik, Hasan Açıanal'ın çalışmaları gösterilebilir.¹¹ Bu çalışmalar içerisinde konumuz ile ilgili olarak vakıf boyutuyla XVI. yy.'a dair bilgiler veren tek çalışma Ahmet Nezihi Turan'ın "*XVI.Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*" adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada XVI. yy'da yapılan tahrîr neticesinde kaydedilen Halilu'r-Rahman Vakıfları'na ait az da olsa bazı bilgiler mevcut olmakla beraber, genel olarak bu vakıfların daha çok ekonomik durumuyla ilgili bilgiler verilmiştir.¹² Bunun yanın da Şanlıurfa Medreseleri, Rızvan Ahmed Paşa Vakıfları ile Şanlıurfa'nın ziyaret yerleri, hamam, cami ve mescitleri ile ilgili olarak yapılan tezler de mevcuttur.¹³ Bu tezlerden Mehmet Memiş'in "*Şanlıurfa Medreseleri*" adlı doktora tez çalışmasında konumuzun, sadece medrese ile ilgili olan kısmına değinilmiştir.¹⁴ Diğer bir tez çalışması olan ve Bünyamin Borazan'ın "*Şanlıurfa ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*" adlı yüksek lisans çalışmasında konumuzun kutsal mekânlarla ilgili olan kısımları hakkında genel bilgiler verilmiştir.¹⁵ Halilu'r-Rahman Zâviyeleri ile ilgili olarak ise yapılan bir çalışma mevcut olmamakla beraber İsmail Özçelik'in makalesinde de bu zâviyeler ilgili olarak kısıtlı bilgiler verilmiştir.¹⁶ Bu çalışmaların haricinde, "*Halilurrahman Kulliyesi*", "*Urfa*" ve "*Şanlıurfa*" olmak üzere ansiklopedi maddelerinde konumuzla ilgili olarak, genel hatlarıyla olmak üzere bazı bilgiler verildiği görülmektedir.¹⁷

¹¹ Bu araştırmacıların eserleri çalışma içerisinde dipnot olarak gösterilecektir. Ayrıca Urfa'yla ilgili olarak yapılan çalışmalar için bkz. M. Emin Ergin, *Şanlıurfa Bibliyografyası*, Elif Matbaası, Şanlıurfa 2010.

¹² Turan, a.g.e., s. 172-176.

¹³ Bkz. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/SearchTez>.

¹⁴ Mehmet Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 25-30.

¹⁵ Bünyamin Borazan, *Şanlıurfa ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2005, s. 1-144.

¹⁶ İsmail Özçelik, "16. Yüzyılda Urfa'da Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakıfları", *Harran Dergisi*, Sayı. 38 Şanlıurfa 1991, s. 8-10.

¹⁷ bkz. E. Honigman-Nejat Göyünç, "Urfa", *İA*, MEB. Yay., C. XIII, İstanbul 1986, ss. 50-57; Ahmet Nezihi Turan, "Şanlıurfa", *TDVİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 336-341 ve Abdüsselâm ULUÇAM, "Halilürrahman", *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, ss. 333-334.

5. Tanımlar

Araştırma konumuzun gerek tarih ve gerekse geçmişten günümüze gelen, kurumlara ait ıstılah ve tabirleri içermesi bakımından araştırmada kullanılan temel kavramların tarifleri ve tanımları kurumsal terminolojiden istifade edilerek izah edilmeye çalışılmıştır.

Vakıf: Kişinin kendisine ait bir taşınır veya taşınmazı sosyal-hayrî bir faaliyette bulunarak bu taşınırı ebediyete kadar hapsedip elini çekmesine denilir.

Eizze Vakıfları: Toplum üzerinde büyük etkiler yaratan din ve tarikat büyüklerine tahsis edilmiş gayrimenkullerin vakıf yapılmasıyla meydana gelen vakıflara denilir.¹⁸

Halilu'r-Rahman Vakıfları: Hz. İbrahim'in ateşe atıldığına inanılan ve bugün Balıklı Göl olarak anılan platoda Hz İbrahim'e atfen vücuda getirilmiş Ayn-ı Halilu'r-Rahman ve Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakıflarıdır.¹⁹

Zâviye: Herhangi bir tarikata ait olup içinde dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildiği binalar.²⁰

İ'lâm: Doğrudan doğruya kadılar tarafından veya şer'î mahkemelerce verilen karar,²¹ başka bir ifadeyle vakıflarla ilgili herhangi bir vukuatın kadı tarafından karara bağlanıp işleme konulmasını buyuran belgelere denilir.

¹⁸ Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM, Yay., Ankara 1983, s.104.

¹⁹ Çalışma metni içerisinde her iki vakfı belirtmek üzere "*Halilu'r-Rahman Vakıfları*" tabiri kullanılacaktır.

²⁰ Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler (Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)", *Vakıflar Dergisi*, Sayı. XII, Ankara 1978, s. 250.

²¹ Atillâ Çetin, "Arşiv Terimleri ve Deyimleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı. XII, VGM. Yay., Ankara 1978, s. 367.

Berât: Mektup demek olup, Osmanlılarda herhangi bir görev ve hizmete tayin, maaş tahsisi, nişan tevcihi, muafiyet veya imtiyaz dolayısıyla verilen ferman demektir.²²

Mürtezika: Vakfın gallesinden maaş ve tayin alan kimseler.²³

Bevvâb: Zâviye, cami gibi yapıların kapılarını belirlenmiş zamanlarda açan kapayan görevli, vakıf kuruluşlarında çalışan kapıcı.²⁴

Câbî: Cizye ve haraç ile vakıf icarelerini toplayan kişi, tahsildâr.²⁵

Cüzhân/Cüzhânlık: Namazlardan önce veya sonra Ku'an-ı Kerim'den birer cüz' okumak demektir. Vazife olarak ise cami, tekye ve zâviyelerde Kur'an-ı Kerim'den cüz okuma hizmetidir.²⁶

Duâgû: Nikah gibi hususî mevlûd hatim ve hafız cemiyetleri gibi umumi toplantılarda dua okuyana duâgû denirdi ki dua okuyan demektir.²⁷

Ferrâş: Vakıf kuruluşlarının halılarını yaymak, katlamak ve temizlemekle vazifeli kişi.²⁸ Bu görevinin yanında ferrâşın ayrıca mekân ve çevre temizliği gibi görevleri de bulunmaktadır.

Çerağdâr: Cami, medrese, misâfirhâne vb. birimlerin aydınlatma işlerinden sorumlu olan kişilere denir.²⁹

²² Çetin, *a.g.m.*, s. 363.

²³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II., İstanbul 1993, s. 624.

²⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı. XVII, VGM Yay., Ankara 1983, s. 56.

²⁵ Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s. 252.

²⁶ A. Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerde Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Elif Matbaası, VGM Yay., Ankara 1966, s. 10.

²⁷ Pakalın, *a.g.e.*, C. III., İstanbul 1993, s. 479.

²⁸ Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 57.

²⁹ Salih Pay, "Klasik Dönem Osmanlı Külliyelerinde Personel Sistemi", *Türkler* (Edit. Hasan Cemal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., C. X., Ankara 2002, s. 498.

Loğkeş: Medrese, zâviye gibi binaların üzerinde biriken kar ve yağmur sularının damın akmasını önleyecek şekilde, “loğ” denilen bir aletle toprak olan damda yer alan çatlaklardan içeri akmasını engelleyen, dama bakan kişi.³⁰

Gendüm Kûb/Güb: İmâretlerde buğdayı düvüp yemek pişirilecek hale getiren görevli.³¹

Tanımları verilen ve vakıf terminolojisinde geçen bu kavramlardan başka bir hayli kavram, görev türü yer almakta olup, burada sıkça kullanılanlar ve gerekli görülenlerin açıklamaları verilmiştir.³²

³⁰ Sibel Kavaklı, “1890 ve 1895 Yılları Arasında Gaziantep’in Medrese, Yemek, Su ve Çeşme Vakıfları” *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 20 No:1, Kastamonu 2012, s. 317.

³¹ Pay, *a.g.m.*, s. 497.

³² Vakıf ıstılah ve tabirleri hakkında detaylı bilgi için bkz. A. Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerde Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tâbirler*, Elif Matbaası ,VGM Yay., Ankara 1966; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2013.

I. BÖLÜM

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE URFA VE VAKIF MÜESSESESİ

1.1. Urfa Tarihine Genel Bir Bakış

Tarih boyunca birçok medeniyete ve dine ev sahipliği yapan Urfa şehrinin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemekle beraber, M.Ö. I. binden başlayarak Asurlular, Medler ve Perslerin hâkimiyetinden sonra M.Ö. 332'de Makedonyalılar'ın eline geçtiği, bilinmektedir.³³ M.Ö. I. binde bölge Kafkasya kökenli Subarlarından oluşmakta olup, bu dönemde şehrin güne-doğu bölgesi Aramilerin eline geçmiş ve küçük bir şehir devleti kurulmasına karşın bölge M.Ö. 612 tarihine kadar Asur hakimiyetinde kalmıştır. Bu tarihten sonra şehir Medler ve sonrasında Perslerin hakimiyetine girmiştir.³⁴ M.Ö. 332-312 yıllarında Makedonyaların egemenliğine giren Urfa, Büyük İskender'in ölümünden sonra imparatorluğun komutanları arasında bölüşülmesi neticesinde M.Ö. 132 tarihine kadar Seleukosların elinde kalmıştır. Urfa'ya "Suları Bol" anlamına gelen "Edessa" ismi bu dönemde verilmiştir.³⁵

M.Ö. 132 tarihinde Arami asıllı Suryaniler tarafından kurulan Osrhoene şehir krallığı M.S. 216'da Romalıların Edessa'yı işgal etmesiyle zayıflamış ve 244 yılında bu krallık tamamen ortadan kalkmıştır. Hristiyanlık tarihi açısından önem arz eden Osrhoene krallığı döneminde Hz. İsa'ya kral tarafından Hristiyanlığı halkıyla birlikte kabul ettiğine dair gönderilen mektuba, Hz. İsa cevaben Urfa'yı kutsadığına dair mektubunu ve yüzünü sildiği mendile çıkan mucizevî portresini krala göndermiştir.³⁶

260 yılında Sasanilerin şehri Romalılardan alması üzerine, Roma'nın ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğunun elinde kalan Urfa, Sasani-

³³ Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", *TDVİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 336.

³⁴ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1960, s. 11

³⁵ A.Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1998, s. 10.

³⁶ Selehattin E. Güler, "Tarih İçerisinde Şanlıurfa", *Şanlıurfa*, Ankara 1997, s. 30-33.

Bizans çekişmesine sahne olmuştur. Sasani imparatoru Kavad 502 ve 503 yıllarında Urfa'yı iki kere kuşatmasına rağmen başarı sağlayamamış devamında 540-544 yıllarında keza Anuşirvan'ın da yaptığı kuşatmalar netice vermemiştir. Nihayetinde 628'de Heraklios Sasanileri yenerek Urfa'yı tekrar Bizans'a bağlamasına rağmen, bu iktidar savaşları İslam ordularının Urfa'yı fethine kadar devam etmiştir.³⁷

İslâm fütûhâtı ise 641 yılında Hz. Ömer tarafından gerçekleştirilirken akabinde Emeviler, Abbasiler, Hamdâniler, Nümeyroğulları ve Mervâniler şehirde hâkimiyet kurmuşlardır. Emevîler devrinde Harran ve Samsat ile beraber vilayet haline getirilen (686/687) Urfa Abbasilerle Emevi taraftarları arasındaki mücadelelere sahne olur.³⁸ 1031 yılında Urfa toprakları tekrar Bizans İmparatorluğu'nun eline geçmişse de şehri 1065'ten itibaren ele geçirmeye çalışan Türkler 1070 tarihinde Alparslan öncülüğünde elli günlük muhasara etmiş ve nihayetinde 1087 yılında Büyük Selçuklu Devleti şehri Bizanslılar'dan geri alarak İslâm hâkimiyetinin yeniden kurulmasına muvaffak olmuşlardır.³⁹ Bu tarihten sonra sırayla Haçlılar , Zengiler, Eyyubîler, Akkoyunlular ve Safevilerin eline geçen şehir nihayetinde Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi neticesinde İdris-i Bitlisi'nin görevlendirilip, Doğu Anadolu bölgesinin Osmanlılar'a ilhakına yönelik olumlu neticeler veren faaliyetlerinin de etkisiyle şehir 1517 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁴⁰

1.2. İslâm Fetihlerinden Sonra Urfa'da Dinî, Sosyal ve Kültürel Hayat

Urfa şehrinin birçok siyasal iktidarı bünyesinde barındırması ve ev sahipliği yapmış olması bazı kaçınılmaz sonuçlar ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öyleki her iktidar veya devlet kendi hâkimiyeti esnasında dinî mabetler yapmış ve şehri kendi inançlarına ya da propagandalarına uygun bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Bu duruma Pagan dönemine ait Urfa'yla da bağı bulunan Soğmatar mağaralarındaki kültler, Balıklı Göl'de yer alan Atargatis kültü, şehrin Hz. İsa tarafından kutsanmasına inanılması ve Urfa Kilisesi'nin kurulması gibi faaliyet ve inanışlar örnek olarak verilebilir. Müslümanların fetih hareketlerinin başlaması akabinde İslâm inancının da etkisiyle şehirde sosyal, dinî ve ilmî hayat açısından yenilikler meydana gelmiştir. Bu bağlamda öncelikli olarak çok sayıda

³⁷ Ahmet Ağırakça, "İslam Fetihlerinden Günümüze Kadar Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", *Hz. İbrahim'i Anma Şanlıurfa I. Kültür ve Sanat Haftası Faaliyetleri*, Şurkav Yay., Gaziantep 1992, s. 93.

³⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 1-2.

³⁹ Memiş, *a.g.t.*, s. 7.

⁴⁰ Mehmet Emin Üner, *Osmanlı'dan Cumhuriyeti Urfa Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2009, s. 24.

bilim adamı yetiştiği görülmektedir. Mor Yakub Orboyo, Georgios er-Ruhavî, Abdulkerim b. Malik Ebu Said Cezerî, Theophilos b. Toma er-Ruhavî, Sabit b. Kurra ve ismi zikredilmeyen daha birçok ilim adamı bu dönemde yetişmiştir.⁴¹ Gerek yüzyıllardan beri devam eden Bizans'ın mezhep tutuculuğu ve gerekse şehrin sürekli savaşlarla karşı karşıya kalması halkı huzursuz bir duruma sokmuştu. Bu durum İslâm fethini kolaylaştırmış ve halkı, barış yoluyla İslâm ordusunun başında bulunan İyad b. Ganem'e 19 Ağustos 639'da şehri teslim etmiştir.⁴²

Şehrin İslâmlaşması sürecinde birçok dinî ve hayrî eserin yapılıp, ihya edildiği bilinmektedir. Bu süreçte şehre Müslüman aileler yerleştirilmiş, şehir içinde garnizonlar ve dinî yapılar yapılmıştır.⁴³ İyad bin Ganem'in vefatından sonra yerine el-Cezire Valisi olan Said bin Amr bin Hiyyem tarafından Ruha'da mescitler yaptırıldığı bilinmektedir.⁴⁴ h.701/1301 tarihli tâmirat kitâbesiyle Urfa'nın en eski camilerinden olan Hz. Ömer Camii'nin (Ömeriye Cami) de bu zat tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir.⁴⁵ Cami yapımının hız kazandığı bu dönemde Ulu Cami ve Pazar Cami muhtemelen Zengiler, Halilu'r-Rahman Cami Eyyûbiler, Hasan Padişah Cami ile Nur Ali Bey Camisi Akkoyunlular dönemimde inşâ edilmiştir.⁴⁶ İslâm fethiyle başlayan bu değişimi sadece dinî yapılarda değil eğitim, sosyal ve ekonomik amaçlı olarak yapılan yapılarda da görmek mümkündür. Medreseler, zâviyeler, hamamlar, kervansaraylar, çarşı-pazarlar, türbeler vs. İslâmî yapılar şehrin dinî, sosyal ve ekonomik açıdan değişime uğramasında etkili olmuştur. Eyyûbiler'in Eyyûbî Medresesi, Akkoyunluların Hasan Padişah Medresesi ve Temürboğa Medresesi şehirde İslâmî ve aklî ilimlerin yerleşmesinde etkili olmuş çok sayıda âlim ve düşünürün yetişmesinde büyük bir rol oynamışlardır. Ayrıca bu dönemde Harran, Ömer b. Abdulaziz'in hilafeti sırasında ilmî araştırmaların yapıldığı bir merkez olarak seçilmiş, yapılan ilmî ve özellikle de tercüme faaliyetleri İslâm kültür ve medeniyetine büyük katkılar sağlamıştır.⁴⁷

⁴¹ Mehmet Çelik-Şinasi Gündüz- Necati Avcı-Şükran Yaşar,"Şehrin Kültürel Yapısı", *Edessa'dan Urfa'ya* (Ed. Mehmet Çelik), C.II, Ankara 2007, s. 298-405.

⁴²Selami Yıldız, *Peygamberler Diyarı Urfa*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya 2012, s. 7.

⁴³ Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa-I (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim ve Felsefe Kenti)*, Atılım Üniversitesi Yay., Ankara 2006, s. 295.

⁴⁴ Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Şanlıurfa Valiliği Yay., Konya 2012, s. 12.

⁴⁵ Karakaş, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁴⁶ Ekinci, *a.g.e.*, s. 295.

⁴⁷ Ekinci, *a.g.e.*, s. 317.

İslâm fetihlerinin sonrasında Urfa'nın sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı, şehrin sürekli olarak el değiştirmesinden dolayı, dönemsel olarak farklılıklar arz etmektedir. Zira Dört Halife, Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, Büyük Selçuklular, Zengîler, Eyyübîler, Memlûklar, Akkoyunlular ve Safevîler şehirde hâkimiyet kurmuşlardır.

Hız. Ömer döneminde Mudar Aşireti bölgeye yoğun olarak yerleştirilmiş ve şehir İslâm fetihleri için askerî bir üs olarak kullanılmıştır.⁴⁸ Bu yerli göçebe unsurların şehre yerleştirilmesi bölgede kalıcı olmak için atılan bir adım olarak değerlendirilebilir. Emeviler döneminde özellikle tercüme faaliyetleri büyük bir hız kazanmıştır. Bu konuda Süryanice bilenlerden istifade edilip, çok sayıda ilmî eser Grekçe ve Süryanice'den Arapça'ya çevrilmiştir. Şehirde sayımlar yapılmış, gayri Müslimler için cizye oranları belirlenmiş, su kanalları açılarak tarımda verimlilik ve dolayısıyla vergi gelirlerinin artırılması için çaba sarf edilmiştir.⁴⁹

Emevî iktidarına son verip hilafeti ele geçiren Abbasiler devrinde, Urfa ve yöresinde her iki grubun taraftarları arasında şiddetli çatışmalar cereyân etmiştir. Urfa bu dönemde büyük tahribatlara uğramıştır. Emevi-Abbasi mücadelesi ve sonrasında Abbasi-Bizans çatışmaları neticesinde 971 yılı sonlarında Urfa tamamıyla yakılmıştır.⁵⁰

Abbasiler döneminde 812 yılında Amr ve Nasr b. Şebes adlı kişiler tarafından başlatılan isyanda Urfa, Harran ve Suruç yağmalanarak tahrip edilmiştir. Bu büyük çaplı isyan 13 yıl sürmüş 825 yılında Abdullah adlı komutan tarafından nihayetinde bastırılmıştır.⁵¹ Abbasi devrinde meydana gelen önemli gelişmelerden birisi de büyük su baskını neticesinde 3 bine yakın insanın boğularak can vermesi hadisesidir. Şehre büyük zararlar veren bu su baskını batı ve doğudaki surları parçalamıştır.

Abbasi iktidarı 990 yılında sona ererek şehir 991 tarihinden 1031 tarihine kadar Numeyroğulları ve Mervaniler'in hâkimiyetine girmiştir. Bizans imparatorluğunun III. hâkimiyet dönemine (MS.1031-1087) nihayet 1087 tarihinde Büyük Selçuklu Devleti son

⁴⁸ Mustafa Korkmaz, "İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi", *Edassa'dan Urfa'ya* (Edit. Mehmet Çelik), C. II, Atılım Üniversitesi Yay, Ankara 2007, s. 29-30.

⁴⁹ Korkmaz, *a.g.m.*, s. 41-45.

⁵⁰ Yıldız, *a.g.e.*, s. 9.

⁵¹ Selahaddin E. Güler, "Eskiçağdan Kurtuluş Savaşına (1920) Kadar Urfa Tarihi", *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Şurkav Yay., Ankara 2002, s. 26.

vermiştir. 1071 yılında Urfa'yı kuşatan Sultan Alp Arslan şehri almaya muvaffak olamamıştır. Melikşah döneminde (1054-1092) Emir Bozan komutasındaki Türk kuvvetleri üç aylık bir kuşatmadan sonra Urfa'yı ele geçirmiştir.⁵² 1095 tarihine kadar süren Türk hâkimiyetinden sonra şehir Ermeniler ve akabinde Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir. 1144 tarihinde ise Zengîler şehri ele geçirmişlerdir. Eyyûbîler şehri Zengilerden alarak 1182-1260 tarihleri arasında Urfa'da hâkimiyet kurmuşlardır. Salahaddin Eyyûbi'nin yeğeni Nasıruddin Muhammed bin Ömer tarafından Urfa'da inşa edilen Eyyûbi Medresesi⁵³ 1191 yılında yapılmış olup, bu medreseden bu gün inşa kitâbesi ile kuzey duvarından başka bir şey kalmamıştır.⁵⁴ 1260 tarihinden 1517 tarihine kadar Memlukler, Timur Devleti, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Dulkadir Beyliği ve son olarak Safevîlerin iktidar savaşlarıyla el değiştiren Urfa nihayetinde Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi neticesinde Osmanlı idaresine girmiş ve şehrin yönetimi Piri Bey'e tevcih edilmiştir.⁵⁵

1.3. Osmanlı Döneminde Urfa

XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine giren Urfa bu yüzyılın son yirmi yılına kadar Diyarbakır Eyaletine tabi olarak klasik Osmanlı sancağı statüsünde yönetilmiştir.⁵⁶ Daha sonra Rakka Eyaletine bağlanmış, 1867'de Halep Vilayeti'nin sınırlarına dâhil edilerek Suruç, Birecik ve Rumkale kazaları kendisine bağlanmıştır.⁵⁷ XX. yüzyılın başlarında ise Urfa Sancağı Halep Eyaletinden ayrılarak müstakil bir sancak haline getirilmiştir.⁵⁸

Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarından farklı olarak tahrîrler yapıp, tımar sistemi uygulanan Ruha Sancağı'nda 1518, 1523, 1540 ve 1566 yıllarında olmak üzere dört defa tahrîrinin yapıldığı bilinmektedir. 1518 yılında başlayan tahrîrle şehrin nüfusu, vakıfları ve ekonomik durumu hakkında ilk tespitler elde edilmiştir. Aynı tarihte şehirde 3 cami, 12 mescit, 4 hamam, 2 kervansaray, 1 bedesten, 1 darb-hânenin olduğu

⁵² Güler, *a.g.m.*, s. 27.

⁵³ Ekinci, *a.g.e.*, s. 310.

⁵⁴ Memiş, *a.g.t.*, s. 22.

⁵⁵ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK., Yay., Ankara 1991, s. 34.

⁵⁶ Turan, *a.g.e.*, s. 12-14.

⁵⁷ Üner, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁸ Mahmut Erdem, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Urfa'da Sancak İdaresi*, Harran Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2009, s. 24.

kaydedilmiştir.⁵⁹ 1646 tarihinde Urfa'ya gelen Evliyâ Çelebi'ye göre ise şehirde 22 cami, 3 medrese ve 67 mahalle bulunmaktaydı.⁶⁰

1535 yılında Irakêyn Seferi dönüşü Kanunî Sultan Süleyman'ın şehirde ikâmet ettiği, hatta Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi vakfı adına iki köy vakfettiği bilinmektedir.⁶¹ Şehre uğrayan diğer bir Osmanlı padişahı ise IV. Murat olup, bu gün Viranşehir ilçesi sınırlarında kalan ve "Hz. Eyyûp Makamı" olarak bilenen yer için 17 köy vakfetmiştir.⁶²

Osmanlı döneminde meydana gelen önemli siyasî olayların başında ise Karayazıcı Abdülhalim'in ayaklanıp Urfa'yı ele geçirmesi hadisesi gelmektedir. 1599 yılında şehri ele geçiren asiler 1600 yılında Mehmet Paşa'nın şehri ikinci kez kuşatmasının ardından şehrin yönetimi tekrar Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.⁶³ Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne isyan etmesi sonucunda Urfa 1833 tarihinden 1839 tarihine değin mezkûr Paşa'nın yönetiminde kalmıştır.⁶⁴ Bu tarihten cumhuriyetin ilanına kadar Osmanlı Devletine bağlı bir sancak olarak yönetilmiştir.

1.4. Vakıf Müessesesi ve Urfa

Bir kimsenin menkul veya gayr-ı menkulünü, insanların istifadesine tahsîs ettikleri cami, mescit, mektep, medrese imâret, zâviye ve benzeri dinî ve sosyal müesseseler ile bunlara gelir temin etmek maksadıyla yaptırılan çeşitli iktisadî yapılar ile gelir getiren arazi, para ve benzeri tahsîsâtlara vakıf denilmektedir.⁶⁵ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere sosyal hayata ilişkin muhtelif görevleri üstlenen vakıflar, varlıklarını devam ettirmek için gelir getirici türden yapılar da vücuda getirerek bunları vakfetmiş ve böylece şehirlerin mamur hale gelmesinin yanında istihdâma da katkı sağlaması yönüyle mühim görevler üstlenmişlerdir. Birçok Müslüman devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de dinî ve sosyal hizmetler vakıflar tarafından ifâ edilmekteydi. Vakıf müessesesi Osmanlı döneminde zirveye ulaşarak şehirlerin inkişâfında ekonomik ve sosyal hayatta, eğitim

⁵⁹ E. Honigman-N. Göyünç, "Urfa", *İA.*, MEB. Yay., C. XII, İstanbul 1986, s. 55.

⁶⁰ Üner, *a.g.e.*, s. 152.

⁶¹ Turan, *a.g.e.*, s. 173.

⁶² Yıldız, *a.g.e.*, s. 107.

⁶³ Güler, *a.g.m.*, s. 31-32.

⁶⁴ Mahmut Karakaş, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Yay., Ankara 2009, s. 310.

⁶⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA.*, MEB. Yay., C. XIII, İstanbul 1986, s. 153-154.

faaliyetlerinin yerine getirilmesinde ve şehirleşmede kilit bir rol oynamıştır. Zira Osmanlı şehirçilik anlayışı vakıflar ve onların idamesini sağlayan dinî, kültürel ve iktisadî kuruluşları bünyesinde teşekkül etmiştir. Vakıf yoluyla vücuda getirilen bir yapı içerisinde cami etrafında kümelenmiş imarethâne-tâbhâne, hastâne, hamam, kervansaray, su yolu, kanalizasyon, han ve çarşılar, fırın, değirmen, mum îmalathânesi, boyahâne, salhâne, başhâne, bayram ve pazar yerleri cendere ... gibi tesis ve mahallerden oluşmaktaydı.⁶⁶

Birçok fonksiyonu olması ve de gelişmiş bir sistemi hâvî olması münasebetiyle vakıflar, çeşitli tasniflere tabi tutulabilmektedir. Mahiyeti, mülkiyeti ve en önemlisi idaresi bakımından vakıflar olmak üzere bir sınıflandırma yapmak mümkündür. İdaresi bakımından vakıflar, mazbut ve mazbut olmayan vakıflar olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Mazbut vakıflar, doğrudan doğruya devlet (Nezâret- Genel Müdürlük) tarafından idare edilen ve ayrı ayrı tüzel kişiliklere sahip vakıflardır.⁶⁷ Mütevellîleri tarafından idare edilen vakıflara ise mazbut olmayan vakıflar denilmektedir. Mazbut olmayan vakıflar, *mülhak* vakıflar, *müstesna* vakıflar, *eizze* vakıfları, *guzzat* vakıfları olmak üzere çeşitli vakıf türlerine ayrılmaktadır. Din ve tarikat büyüklerine tahsis edilmiş toprakların vakfedilmesi⁶⁸ veya bu kişilerin isimlerine atfen kurulan vakıflara *Eizze Vakıfları* denilmiştir. Urfa’da kurulu Halilür’r-Rahman Vakıfları bu türden vakıflardandır. Zira bu vakıfların Hz. İbrahim’e atfen kurulduğu anlaşılmaktadır. Yönetimi dönemsel olarak farklılık gösteren bu vakıfların Anadolu Kazaskerliği ve Evkâf Nezâreti’ne bağlı olarak yönetildiği anlaşılmaktadır. Mütevellîler, şeyhler, imamlar gibi görevliler bu yönetim mekanizmaları tarafından, kadının veya mütevellînin arz veya inâyet etmesiyle atanmışlardır. 1826 tarihinden önce Anadolu Kazaskerliği ve bu tarihten sonra ise Evkâf Nezâreti tarafından yönetilen vakıflara ait bazı atamaların Şeyhü’l-İslâm’ın işaret etmesiyle de yapıldığı görülmektedir.⁶⁹ Nezâret öncesi ve sonrasında bu şekilde yapılan atamaların, vakıflarda ilmî yeterliliğe bağlı olan ve *cihâd-ı ilmiye* olarak adlandırılan⁷⁰ görevlere ait olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika bahsi geçen h.1177/1763-1764 tarihli atama kaydında *muhaddis* görevine günlük 5 akçe ile Hacı Hasan’ın yerine oğlu Mehmed Mübarek’in Şeyhü’l-İslâm Dürriizâde Mustafa Efendi’nin işaretiyle atandığı görülmektedir.

⁶⁶ Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi”, *Osmanlı*, (Edit. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, C. V, Ankara 1999 , s. 19.

⁶⁷ Öztürk, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁶⁸ Öztürk, *a.g.e.*, s. 104.

⁶⁹ VGMA, *Defter 1117*, s. 37.

⁷⁰ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 345.

27 Şubat 1326/12 Mart 1911 tarihli meşihata ilişkin atama kaydında ise Şeyhü'l-İslâm'ın işaret etmesiyle atamaya ilişkin berât verildiği anlaşılmaktadır.⁷¹

VGMA'da Urfa şehir merkezinde 158 adet vakıf kaydı bulunmakta iken, bu sayı bütün ilçeler dâhil 293 adete çıkmaktadır. Urfa merkez ve ilçelerindeki vakıfların 84 adetinin hayrât nev'inden emlâki bulunmakla beraber bunlardan 64'ü camidir.⁷² Birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Urfa'da da vakıfların şehir hayatı üzerinde etkin bir rolü olduğu aşikârdır. 1518, 1523, 1540 ve 1566 yıllarında yapılan tahrîrlerde Ruha Sancağı'nda 34 adet cami ve mescidin vakfiyesinin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷³ Eğitim alanında da faaliyet gösteren vakıflar Urfa'da kurulu birçok medresenin iâşe, talebe giderleri, müderris, muîd ve diğer eğitim kurumlarında muallim gibi görevlilerin masraf ve ücretlerini karşılamakta idi. Yusuf Paşa Cami ve mektep vakfına ait Urfa'ya bir saat uzaklıkta bulunan Sırım (Sırrin?) adlı köyün bütün arazisi ve buradan elde edilen gelirler Urfa'ya dışarıdan tahsîl için gelen talebelerin malî sıkıntı çekmeden eğitimlerini devam ettirmeleri için harcanıyordu.⁷⁴ Sakıp Efendi ise 9 adet hücresi bulunan bir medrese, fakir ve yetim çocukların ücretsiz okutulacağı bir mektephâne ile kütüphanesini kitaplarıyla beraber vakfetmiştir.⁷⁵ Rıdvâniye (Rızvâniye) Vakfı'nın ise akarların kiraya verilmesinden elde edilen gelirlerden başta Rızvâniye Camii'nin ve diğer bazı ihtiyaçların karşılanmasından sonra vakfın öğrenci yurdunda barınan öğrencilere yardım yapılması, yüksek öğrenim gören öğrencilere ise burs verilmesi gibi şartları bulunmaktadır.⁷⁶ Vakıflar eliyle kurulan külliyeler ve buraların fonksiyonlarını yerine getirebilmeleri için vakfedilen akar türünden han, hamam, çarşı, dükkân gibi yapılar şehrin hem ekonomik hayatına hem de imâr hale getirilmesinde büyük katkılar sağlamıştır. Vakıf külliyeler içerisinde yer alan cami, tekke, imâret zâviye ve medrese gibi yerlerde ise görev yapan kişilerin sayıları ve maaşları göz önüne alındığı takdirde vakıfların ekonomik hayata ve de istihdâma olan katkıları da anlaşılabilir.

⁷¹ VGMA, *Defter 2150/1*, s. 315, sıra. 309.

⁷² İhsan Burak Birecikli, "Medine-i Urfa Şer'iyye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899", *Vakıflar Dergisi* Sayı.XXXVII, VGM.Yay., Ankara 2012, s. 251.

⁷³ A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, Şanlıurfa Belediyesi Yay., Ankara 2013, s. 18.

⁷⁴ Ziya Kazıcı, "Vakıfların Osmanlı Eğitimindeki Yeri", Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı. I, Ankara 1999, s. 15.

⁷⁵ Mehmet Kurtoğlu, "Şair Sakıp Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar." *Vakıflar Dergisi*, Sayı. XXXIV, VGM. Yay., Ankara 2011, s. 120-121.

⁷⁶ Birecikli, *a.g.m.*, s. 252.

II. BÖLÜM

URFA'DA HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARI

Üç semavî dinde de önemli bir yeri olan ve Nemrut tarafından ateşe atılan Hz. İbrahim adına, Osmanlı coğrafyasının muhtelif bölgelerinde vakıflar, türbeler, zâviyeler ve camiler vücuda getirilmiştir. Kudüs'te Halilu'r-Rahman İmâreti⁷⁷, Halep-İçkale'de Halilu'r-Rahman Cami Vakfı⁷⁸ ve Kudüs'te Halillü'r-Rahman Türbesi⁷⁹ gibi isimlerle anılan ve Hz. İbrahim'e atfen kurulan vakıflar mevcuttur. Günümüzde Balıklı Göl Platosu (Bkz. Resim 1.) içerisinde yer alan ve Halilu'r-Rahman Vakıfları olarak adlandırdığımız cami, zâviye, imâret ve medrese gibi yapıları içerisinde barındıran mekân *Ayn-ı Halilurrahman Cami ve Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı* ismiyle Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde mazbut vakıf olarak kayıtlıdır.⁸⁰ Gerek vakıf kayıtlarında gerekse muhtelif arşiv belgelerinde bu vakıfların farklı isimlerle zikredildiği görülmektedir. Zira *Ayn ve Mevlûd* kelimelerinin geçmediği, “*Hazret-i İbrahim Makâmı*”, “*Halilu'r-Rahman Evkâfi*”, “*Mevlûd-i Hazret-i İbrahim Makâmı*” ve “*İbrahim Halilu'r-Rahman Camii*” gibi isimlerle kaydedilen belge türlerine sıkça rastlanılmıştır. Bu kayıtların hangi vakfa ait olduğu atama türleri, tarih ve atanan kişilere ait bilgilere başvurularak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ayn ve *Mevlûd* olarak adlandırılan bu vakıfların tarihî süreçte gelişen olaylarla ilişkili olarak bu ismi aldıkları anlaşılmaktadır. Filhakika *Ayn* kelimesi Arapça'da; göz, nazar, pınar, kaynak, menba, gözcü, keşfe çıkan ve casus anlamlarına gelmektedir.⁸¹ Zira halk tarafından nesilden nesile aktarılan rivayete göre, Nemrut tarafından ateşe atılan Hz. İbrahim Tanrı'ya yakarmak için yere diz çöker. Dizlerinin yere değdiği yerde iki pınar fışkırır ve ateşi söndürür. Böylece Balıklı Gölleri besleyen pınarların oluştuğuna⁸²

⁷⁷ VGMA, *Defter 946*, s. 237, sıra. 5522.

⁷⁸ VGMA, *Defter 876*, s. 385.

⁷⁹ BOA, *Ev. Mkt. 160*, s. 77.

⁸⁰ VGMA, *Defter.2150/1*, s. 113, sıra. 97.

⁸¹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul 1995, s. 218-219.

⁸² Judah Benzion Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, (Çev. Ahmet Arslan), İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 30.

inanıldığından bu mekânda bulunan vakfın Ayn-ı Halilu'r-Rahman olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Mevlûd kelimesi ise Arapça; doğum yeri, doğum tarihi/ günü; doğum yıldönümü manasına gelmektedir.⁸³ Hz. İbrahim'in, Mevlûd-i Halil Cami revak ve odaların bulunduğu külliyenin⁸⁴ içerisinde doğduğuna inanılan mağaranın (**Bkz. Resim 2.**) burada yer almasından dolayı vücuda getirilen vakfın da Mevlûd-i Halilu'r-Rahman olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği üzere Ayn-ı Halilu'r-Rahman Cami ve Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı ismiyle kayıtlı olan, vakıfların aslında tek vakıf olmadığı ayrı vakıflar olduğu anlaşılmaktadır. Esasında iki ayrı zâviye vakfı olarak kurulan ve XVI. yy.'a ait tahrîr belgelerinde Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi ve Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakıfları şeklinde kaydedilen bu vakıfların⁸⁵ iki ayrı vakıf olarak zikredilmeleri XIX. yy.'a kadar devam etmiştir. Bu yüzyıla ait muhasede kayıtlarında ayrı vakıflar olarak yıllık gelir ve gider durumlarının düzenlendiği görülmektedir. Mezkûr vakıflara ait 15 Şa'ban 1291 tarihli arizada isim karışıklığı ve ayrı vakıflar olup olmadığıyla ilgili olarak, "...ber- mucabi kuyûd Ruha'da vaki' Mevlûd-i Halilu'r-Rahman ve Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi vakıfları başka başka mukayyed olub...."⁸⁶ şeklinde geçen ibareden de bu vakıfların iki ayrı vakıf olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı, Balıklı Gölün hemen kıyısında Rızvaniye Külliyesi'nin güneyinde (**Bkz. Resim 3.**) Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakfı ise Urfa Kalesi'nin yamacında Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaranın bulunduğu yerde bulunmaktadır. İsim benzerliğinden ve mekânsal yakınlıktan olsa gerek bu durum birçok araştırmacı tarafından da karıştırılarak gelmiştir. Bu duruma açıklık getirmek adına söz konusu vakıflar iki ayrı vakıf olarak ele alınmış olup, tarihî gelişimlerine ilişkin malûmâtlara ve Osmanlı dönemi uygulamalarına temas edilmiştir.

Vakıflar bünyesinde vâkıfın ön gördüğü şartlar mukabilinde görev yapan mürtezikalının Halilu'r-Rahman Vakıfları bünyesinde ifâ ettiği bir hayli zengin görevli kadrosunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Tespit edilen 36 adet görev türü Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın ekonomik durumunu ve istihdâma olan katkılarını gözler önüne sermesi

⁸³ Mutçalı, *a.g.e.*, s. 1011.

⁸⁴ A. Cihat Kürkçüoğlu, "Dinî Mekânlar: Camiler", *Şanlıurfa'da Dinî Hayat*", TDV. Şanlıurfa İl Müftülüğü Yay., Ankara 2011, s. 145.

⁸⁵ BOA, *TD. 998*, s. 218-219.

⁸⁶ VGMA, *Defter 2150/1*, s. 114.

açısından önemli veriler sunmaktadır (**Bkz. Tablo 18**). Bünyelerinde mevcut olan zâviyeleri, misâfirhâneleri, imâretleri, camileri ve kutsal mekânlarıyla Türk-İslâm zâviye vakıfları örneklemesinin özgün birer örneği olan Halilu'r-Rahman Vakıfları XVI. yy.'dan başlayarak günümüze kadar cazibesini ve canlılığını yitirmeyen ender tarihî mekânlarımızın başında gelmektedir. Zâviyelerde görev yapan tarikat şeyhleri ve bunların vakfettiği kitaplarla oluşturulan kitaplıklar veya kütüphânelerle aynı zamanda eğitim ve kültürel açıdan bir görevi de üstlenen bu vakıflar, çarşılarıyla ve şehir merkezindeki dükkânlarıyla da şehrin imârına da katkı sağlamışlardır. Bunun yanında gelip geçen misâfirlerin yemek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamalarıyla toplumda birlik, beraberlik, yardımlaşma, dayanışma ve hoşgörü kültürünün yayılmasına da olumlu etkilerde bulunmuşlardır. Eyyübîler döneminden itibaren bu mekânların mamur bir şekilde olduğu ve faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır keza bu durum Akkoyunlular döneminde de devam etmiş hükümdar Uzun Hasan'ın burası için tahsîsâtlarda bulunduğu akabinde Osmanlı hâkimiyetiyle var olan mevcut yapının korunarak padişah ve diğer bazı vakıflar tarafından tahsîsâtlar yapılarak bu vakıfların bünyesinde yer alan yapılar ihya edilmiş, ilâveler yapılmak suretiyle de her iki vakfın zamanla birer külliye mahiyetine getirildiği anlaşılmaktadır.

2.1. Ayn-ı Halilu'r-Rahman (Zâviyesi) Vakfı

Vakıf olarak hangi tarihte vücuda getirildiği tam olarak bilinmeyen Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı, XVI. asır vakıf tahrirlerine göre Hasan Padişah (Akkoyunlu Uzun Hasan) Vakfından” *Zâviye-i Ayn-ı Hazret-i Halilu'r-Rahman*” şeklinde kaydedilmiştir.⁸⁷ Osmanlı hâkimiyetinin bölgede perçinleşmesiyle beraber vakfa gelirler ihdâs edilmeye başlanmış böylece hem vakfın gelirleri artmış hem de vakfın işlevinin devam ettirilmesi sağlanmıştır. Ayn-ı Halilu'r-Rahman (Zâviyesi) Vakfı bünyesinde cami, mezarlık, medrese, zâviye, hamam ile imâreti bulunmaktadır. Bu yapıların muhtelif zamanlarda inşâ veya ihya edildiğinden vakfın bulunduğu mekân zamanla vücuda getirilmiş bir külliye mahiyetindedir (**Bkz. Resim 4**). Bu külliye içerisinde yer alan hamam ile Balıklı Göl'ün yakınındaki tarihî evler ve hazîredeki bazı türbeler, zamanın şehircilik anlayışına göre

⁸⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 173 -179.

1924-1958 yılları arasında yıkılmıştır.⁸⁸ Bu yapı içerisinde *buk'adar, duâgû, cüzhân, ferrâş, hâtib, câbî, şeyh-i matbah, şeyh-i çerâğdâr, nâzır-ı nezâret, kâtib, şeyh, imam, müezzin ve kayyım* gibi görevliler yer almakta olup, bu görevlilerin her birine vakfın gelirlerinden hizmetlerine karşılık belli bir oranda ücret verilmekte idi. Külliye içerisinde meydana getirilen söz konusu hayrî, sosyal ve dinî yapıların tarihî gelişimleri ve hâvî oldukları işlevleri hakkında verilecek olan malûmât birçok tarihî bilginin açığa çıkartılması ve aydınlatılmasında fayda sağlayacaktır.

Vakfa diğer vakıflardan tahsîsâtlar yapıldığı ve padişah tarafından bazı yerlerin öşür gelirlerinin vakfedildiği de anlaşılmaktadır. Ayn-ı Halilü'r-Rahman (Zâviyesi) Vakfı için düzenlenen tek müstakil vakfiye Sultan Süleyman Han ibn Selim Han'a ait Evâsıt-ı Şa'ban 948/Aralık 1541 tarihli vakfiyedir. Bu vakfiyede vâkîf, "...*Ruha beldesi tevâbi'inden Bozâbad Nahiyesi'nde vâki' Kızlar ve Karacaviran Karyesi'nin tamamı...bi'l-cümle mezraaları ve sulak ve kurak arazileri ve pınarları ve çeşmeleri ve otluk ve yüksek mahalleri ve tepeleri vesairesi ile birlikte Hazret-i İbrahim aleyhi's-selamın ismi şerifi ile şerefyâb olub... Şeyh İbrahim Halil er-Rahman Hazretlerinin zâviyesi mesâlihine vakfetti....*⁸⁹" diye şart koşarak bu vakfa böylece hem gelirler tahsîs edilmiş hem de bazı şartlar mukabilinde görevlilerin atanması sağlanmıştır. Söz konusu vakfiyede, *mütevellî, imam, hâtib, müezzin, kâtib, câbî, vekil-i harc, şeyh, ferrâş ve aşçı* gibi görevlilerin atanması şart koşulmuştur.⁹⁰ Bu görevlilerin yanında *cüzhân, duâgû, şeyh-i çerâğdâr ve şeyh-i matbah* gibi görevlilerin de atanmasına ilişkin kayıtlar mevcuttur.⁹¹ Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfı için olarak düzenlenen tek vakfiye olduğunu belirttiğimiz bu vakfiyede Sultan Süleyman Han ibn Selim Han mezkûr vakıfta görev yapacak görevlilerle ilgili olarak:

Mütevellî: Harama meyil etmeyen, günah işlemeyen, masun, hizmetinde kusur etmeyen, uhdesine verilen görevleri yerine getirmede tembellik etmeyen bir kişinin mütevellî olmasını ve buna günlük dört dirhem,

⁸⁸ Abdüsselâm Uluçam, "Halilürrahman Külliyesi", *TDVİA*, C.XV, İstanbul 1997, s. 334.

⁸⁹ VGMA, *Defter 587*, s. 75, sıra. 106.

⁹⁰ *Aynı defter*, s. 75, sıra. 106.

⁹¹ Bu kayıtlar VGMA'da Hurûfât defterlerinde yer almakta olup, konuyla ilgili kısımlarda defter ve sayfa numaraları verilecektir.

Nâzır: Salih, emin ve yasaklardan sakınan bir kişinin bu göreve getirilmesini ve günlük iki dirhem,

İmam: Zâviyedeki cami için ilim sahibi, dünyaya rağbet etmeyen, doğru yolu bilen reşid ve namazın esaslarını ile vaciblerini bilen birinin imam olmasını ve aynı zamanda bayramlarda, cuma günlerinde imamlık yapmasını ve aynı zamanda hatiplik de yapmasını ve bu kişiye günlük beş dirhem,

Müezzin: İmamla aynı özelliklere sahip salih ve vakitleri bilen birisinin bu göreve getirilmesini ve günlük bir buçuk dirhem,

Kâtip: Bu göreve getirilen kişiye iki dirhem,

Câbî: Bu görevde bulunacak olan kimseye yevmi bir buçuk dirhem,

Vekil-i Harc: İmâret ya da hastane gibi tesislerde, buralar için gerekli olan malzemelerin satın alınmasından sorumlu olan,⁹² bu kişiye yevmi bir dirhem,

Şeyh: Günah işlemekten sakınan, açgözlü olmayan birisinin şeyh olmasını ve aynı zamanda ferrâşlık görevini de yerine getirmesini ve buna günlük dört dirhem,

Tabbâh (Aşçı): Sanatını iyi bilen ve çalışkan olan bir kimsenin aşçı olup zâviyede yemek pişirmesini ve buna günlük iki buçuk dirhem ve Kandilciye günlük bir dirhem, Osmanlı parası verilmesini şart koşmuştur.

Bir kısmı cami ve zâviye bir kısmı da imârette çalışacak olan bu görevlilerin dışında vakıf kurucusu ayrıca hasır, çerağ ve kandil yağları ve imârette pişirilecek yemek için alınacak erzak ile ilgili olarak da harcama yapılmasını şart koşmuştur.

Bu müstakil vakfiyeden ayrı olarak muhtelif vakıflar tarafından vakfa tahsîsâtlar yapıldığı da görülmektedir. Bu minval üzere Emir Mencik, vakfının gelirlerinden bazılarını

⁹² Pay, *a.g.m.*, s. 497-498.

Ayn-ı Halil ve Mevlûd-i Halil Zâviyelerine tahsîs etmiştir.⁹³ El-Hac Ali bin Muhammedzâde Emin Vakfı'na ait gelirlerin önce vakıf evlatlarına sonra da Halilu'r-Rahman⁹⁴, Tahtemur, Mevlûd-i Halil ve Narıncı Câmileri'nin lüzumlu ihtiyaçları için karşılanacağı, vâkıf tarafından şart koşulmuştur.⁹⁵ Yusuf bin Hasan (Şah Hüseyin) Vakfı'na ait evahir-i Receb 1018/ 29 Ekim 1609 tarihli vakfiyede ise, "...*Mübârek Ramazan geceleri mum için Ayn-ı Halilu'r-Rahman Cami'ne yüz dirhem, Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Cami'ne yüz dirhem.... sarf edilmesini...*" şart koştuğu görülmüştür.⁹⁶ Yine Urfa'da kurulu diğer bir vakıf olan Kazzaz Mehmet Çelebi ibn Abdullah Vakfı'nın ise 23 Zi'l-kâde 1181/11 Nisan 1768 tarihli vakfiyesinde , "...*yine mahalli mezbûrda bedestene çıkacak kürkçülere muttasıl kapunun ittisâlinde birbirleri mukâbelesinde iki adet dükkânını iki buçuk guruşu Halilu'r-Rahman evkâfına vermek şartıyla....*" vakfettiği anlaşılmaktadır.⁹⁷ Menkul ve gayr-i menkul tahsîsâtlarının yanında vakfa aynı zamanda Hacı Hafız Mustafa tarafından 25 Ramazan 1312/23 Mart 1895 tarihli vakfiyesinde 130 cildi aşan kitap da vakfedilmiştir.⁹⁸ Zikredilen vakfiyede; "*Zâviye-i Ceddü'l-Enbiyâ aleyh-i efdale't-tahayya post-nişîn-i meşihat ve tederrusiyet olan müderris efendinin zir-i tasarrufunda olunmak rehinsiz hârice virilmemek şartıyla vakfeylediği kütüb-i mevcudenin esâmisi ber-vech-i ati beyân olunur.*"⁹⁹ ifadesinden de anlaşacağı üzere vakıf kurucusu vakfedilen kitapların Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nde müderris olan kişilerin tasarrufunda bulunmasını ve dışarıya rehinsiz olarak verilmemesini şart koşmuştur. Yine zikredilen vakfiyenin tetkikinden Hacı Hafız Mustafa bin Hasan'ın, Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nin bulunduğu külliye içerisinde yeniden bir kütüphâne binası inşâ etmediği var olan ve vakfa ait medresenin -zâviyenin- uygun bir yerine konulmak üzere kitap vakfettiği anlaşılmaktadır. Vakfın eğitim fonksiyonuna yönelik olarak, h.1189/1775 tarihli tevcih kaydında Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'ndan almak üzere, Tahtemur Muallimhânesi'nde muallim-i sıbyana günlük üç akçe verildiğine dair atamalar da mevcuttur.¹⁰⁰ 1566 tarihli

⁹³ Turan, *a.g.e.*, s. 175. bu bilgi vakfa ait VGMA'da 590 nolu defterin 123. sayfa ve 114. sırasında 6 Ramazan 775 /19 Şubat 1374 ve 2150 numaralı defterin 205. sayfasında kayıtlı h.1048/1638 tarihli vakfiyelerde yer almamaktadır. Dolayısıyla BOA, *TD*. 998, s. 224-225; BOA, *MAD*. 351, s.168; TKGMA, *ED*. 574, 18a. numaralı tahrîr defterlerinden alınan bu bilgi Emir Mencik vakfına ait günümüze ulaşmayan bir vakfiyesinin daha olabileceği ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

⁹⁴ Burada "*Ayn-ı Halilü'r-Rahman Cami*" kastedilmektedir.

⁹⁵ Birecikli, *a.g.m.*, s. 257.

⁹⁶ VGMA, *Defter 2113*, s. 11, sıra. 5.

⁹⁷ VGMA, *Defter 1760*, s. 39, sıra. 22

⁹⁸ Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Şanlıurfa Valiliği Yay., Konya 2012, s. 145-146.

⁹⁹ UŞS, *No. 223*, sıra. 557.

¹⁰⁰ VGMA, *Defter 1158*, s. 259.

muhasabe kaydında ise Tahtemur Cami'nde ta'lim-i Kur'an eylemek şartıyla günlük bir akçenin bu görev için muallim olarak atanan kişiye verildiği kaydedilmiştir (**Bkz. Tablo 8**). Vakfın aynî ihtiyaçlarının giderilmesi için de vakıflar tarafından tahsîsâtlar yapılmıştır. Filhakika, Ali bin Mehmed Gurre-i Muharrem 1130/Aralık 1717 tarihli vakfiyesinde, Ayn-ı Halilu'r-Rahman ve Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Camileri'ne vakfettiği bahçenin gelirinden senelik üçer kıyye *şirligâmın* (zeytinyağı) mezkûr camilere verilmesi şart koşulmuştur.¹⁰¹ Bu tahsîsâtlardan ayrı olarak XVIII. ve XIX. yy.'lara ait muhasabe kayıtlarında muhtelif bazı vakıflar tarafından Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'na nakdî yardım yapıldığı kaydedilmiştir (**Bkz. Tablo 1 ve 2**). Mezkûr yüzyıllara ait olan bu tahsîsâtların vakfın gelirlerinde ve büyümesinde olumlu etkiler yaptığı aşikârdır.

Vakıfların iktisadî durum ve faaliyetlerinde zaman içinde meydana gelen değişimleri tespit etmemize ve kurumsal gelişim tarihlerini ortaya çıkarmamıza olanak sağlayan muhasabe defterleri¹⁰² bağlamında ulaşabildiğimiz XVI. yy'a ait 1523 ve 1566 tarihli muhasabe kayıtlarında vakfın gelirlerinde sürekli olarak bir artışın yaşandığı görülmektedir. Bu yüzyılda dönemin büyük vakıflarından olan Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'nın 1566 tarihinde toplam geliri 46.287 akçe olarak kaydedilmişken, Urfa'nın diğer büyük vakıflarından olan Cami-i Kebir Vakfı'nın yıllık toplam geliri 19.749 akçe, Tekye-i Cedid Vakfı'nın ise yıllık geliri 22.440 akçe olarak kaydedilmiştir.¹⁰³

XIX. yy.'a ait R 1278 /1862-1863 tarihli muhasabe kaydında ise vakfın geliri 68.572 kuruş olmakla beraber bu gelirin 2.562 kuruşu masraf olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁴ Personel maaşı dışında maaş-ı muharrer adıyla 932 kuruş ödeme yapıldığı görülmektedir ki; bu meblağ Evkâf Müdürlüğü'nde çalışan personele verilen ve her vakıftan alınan belirli bir orandaki aidata denilmekteydi.¹⁰⁵ Vakıf görevlileri ve bunlara ait ödemeler ile vakfa ait muhtelif ödemelerin de yer aldığı söz konusu muhasabe kaydında güzerân eden yıllardan ise 57.662 kuruş meblağın vakfın gelirleri içerisinde yer aldığı ve böylece vakfa ait yıllık gelirin 10.910 kuruş olduğu hesaplanmıştır (**Bkz. Tablo 1**). Geçen yıllardan kalan

¹⁰¹ UŞS, No.225, s. 29.

¹⁰² Kayhan Orbay, "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları (Vakfiyeler, Şeriyye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrîr Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri)", *Vakıflar Dergisi* Sayı XXIX, Ankara 2005, s. 38-39.

¹⁰³ Turan, *a.g.e.*, s. 178-179.

¹⁰⁴ BOA, *Ev. d. 17607*, s. 59.

¹⁰⁵ Zeki Tekin, "Van Beylerbeyi Mustafa Paşa Vakfı", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı.XXII., Erzurum 2003, s. 279.

meblağın bu denli yüksek olması vakfın mütevellîleri tarafından gelirlerinin iyi kullanılması, bazı görevlerin iptal edilmesi ya da vakıf bünyesinde hizmet veren imâretin tedricen fonksiyonunu yitirmiş olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Söz konusu muhasebe kaydında hangi vakıflardan tahsîsâtlar yapıldığının yanında görev türleri ve bunlara verilen günlük meblağlar da tespit edilebilmiştir. Aynı yıla ait Cami-i Kebir Vakfı'na ait yıllık toplam gelir 10.178 kuruş¹⁰⁶, Rıdvaniye Cami-i Şerifi Vakfı'nın ise 114.337 kuruş olarak hesaplanmıştır.¹⁰⁷

Tablo-1: Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfına Ait R1278./1862-1863 Tarihli Muhasebe Kaydı.¹⁰⁸

Sıra	Vâridât (Gelir)	Miktar (Guruş) Senevî	Sıra	Masârifât (Gider)	Miktar (Guruş) Senevî
1	A'şâr-ı Karye-i Kızlar ve Karacaviran ve Şemsin? Mezraası Tamamı	7500	1	Vazife-i Hâtib	50
2	A'şâr-ı Tarla der-Karye-i Panakce?	285	2	Vazife-i İmamet	300
3	A'şâr-ı Tarla der-Karye-i Kazani	660	3	Vazife-i Müezzin	100
4	A'şâr-ı Tarla der-Karye-i Cevsek	100	4	Vazife-i Tevliyet	500
5	İcâre-i Bahçe der-Aşkabe(3 adet)	2.050	5	Vazife-i Nezâret	20
6	İcâr-ı Dekâkîn (silik)	180	6	Vazife-i Bevvâb	40
7	Şah Hüseyin Vakfından	50	7	Vazife-i Loğkeş	60
8	Rıdvaniye Vakfından	30	8	Vazife-i Ferrâş	50
9	Hartavizâdelerden	50	9	Vazife-i Meşihat	45
10	Güzerân Eden Senelerden	57.662	10	Vazife-i (silik)	83
			11	Beahâ-yı Şirliğân	150
			12	Maaş-ı Muharrer	932
			13	Harc-ı Muhasebe	232
	Toplam	68.572		Toplam	2.562
		68.572			
		-2.562			
	Kalan :	66.010			

R. 1278/1862-1863 tarihli muhasebeden sonra sekiz yıl arayla tutulan diğer bir muhasebe kaydı ise R 1286/1870-1871 tarihli olup vakfın bütçesinin açık verdiği görülmüştür.¹⁰⁹ Vakfın yıllık geliri 15.564 kuruş olarak hesaplamasına karşın, gideri ise 18.520 kuruş olarak hesaplanmıştır ki bu da vakfın yıllık 2.955 kuruş açık verdiğini göstermektedir. Yine bu kayıta da geçen senelerden biriken meblağ yüksek olup, 67.190 kuruş olarak hesaplanmıştır.1523 tarihli muhasebede ise vakfın 14.148 akçelik gelirinin

¹⁰⁶ BOA, *Ev. d. 17607*, s. 59.

¹⁰⁷ BOA, *Ev. d. 17607*, s. 61.

¹⁰⁸ Bu tabloya ilişkin bilgiler, BOA, *Ev. d. 17607*, s. 59'da yer alan belgeden istifade edilerek elde edilmiştir.

¹⁰⁹ BOA, *Ev. Mh. 1500*, s. 8.

12.600 akçelik kısmı gider olarak kaydedilmiştir (**Bkz. Tablo 6**). 1566 tarihli muhasebe de her ne kadar vakfın gelirleri 46.287 akçeye yükselmişse 39.950 akçelik masraf yapıldığı kaydedilmiştir. Bu tarihte vakfın, 1523 tarihinden farklı olarak, birçok dükkâna da sahip olduğu görülmektedir. “*İcâre-i dekâkîn-i bîrûn ve enderûn-ı kayseriyye*”¹¹⁰ başlığı altında tamamı zimmîlere kiraya verilen 13 adet dükkân, vakıfların esnaf ve üretimle olan ilişkilerine somut örnek olması açısından önem arz etmektedir. Bu minval üzere vakfın birçok akarâtı da bulunmaktaydı (**Bkz. Tablo 6 ve 8**).

Kanuni Sultan Süleyman’ın Evâsıt-ı Şa’ban 948/ Aralık 1541 tarihli, Ayn-ı Halilü’r-Rahman Vakfı’na ilişkin, vakfiyesinde Kızlar/Kızıllar ve Karacaviran köylerinin âşar gelirlerinin yanında diğer bazı köylere ait âşar gelirlerinin de bulunması devlet erkânından bu vakfa âşar kabilinden tahsîsâtlar yapıldığını göstermektedir. Zira mîrî araziden ifrâz edilerek Sultanlar veya izn-i Sultanî ile diğer devlet yetkilileri tarafından arazinin kuru mülkiyeti değil; öşür, bedel-i öşür ve benzeri vergi ve kira bedelleri vakfedilebilmekteydi.¹¹¹

Ayn-ı Halilü’r-Rahman Vakfı’na ait diğer muhasebe kayıtları ise 1518 ve 1540 yıllarına tarihlenmektedir. “*Zâviye-i Ayn-ı Hazret-i Halilü’r-Rahman, Hasan Padişah Vakfı*”ndan şeklinde geçen bu kayıtlarda vakfın geliri sırasıyla 12.040 ve 28.336 akçe olarak kaydedilmiştir.¹¹² (**Bkz. Tablo 3**).

Tablo-3: Ayn-ı Halilü’r-Rahman (Zâviyesi) Vakfının Yıllara Göre Gelirleri¹¹³

Yıllar	Gelirler Akçe/Guruş
1518	12.040 (akçe)
1523	14.148 (akçe)
1540	28.336 (akçe)
1566	46.287 (akçe)
1862 ¹¹⁴	68.572 (guruş)
1870 ¹¹⁵	85.967 (guruş)

¹¹⁰ Bu kelimenin doğru yazılışı “*Kaysariyye*” şeklinde olmalıdır. Kâtip tarafından “*Kayseriyye*” şekliyle yazıldığı için kelime sözlük anlamı olan, (üst kapalı) çarşı (Bkz. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 743) şeklinde düşünülmemiş olup “*Kayseri*” şehri olarak telâkkî edilmiştir. Bkz. İsmail Özçelik, “16. Yüzyılda Urfa’da Halilü’r-Rahman Zâviyesi Vakıfları”, *Harran Dergisi*, Sayı 38, Şanlıurfa 1991, s. 8-10.

¹¹¹ Ahmet Akgündüz, “Osmanlı Hukukunda Tahsîsat Kabilinden Vakıflar ve Konuyla İlgili Kanunîye Takdim Edilen Bir Risâle”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXI, İstanbul 1990, s. 5.

¹¹² Turan, *a.g.e.*, s. 179.

¹¹³ XVI. yüzyılda vakfın malî durumuna ilişkin olarak bkz. Ahmet Nezihî Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, TTK. Yay., Ankara 2012, s. 173-179.

¹¹⁴ BOA, *Ev. d. 17607*, s. 59.

2.1.1. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Cami

Külliyelerin merkezinde yer alan camiler, manevî etkileşim, bilgi, iletişim ve halka açılan konferans salonları fonksiyonunu icrâ ediyorlardı.¹¹⁶ Zamanla meydana gelmiş külliye içerisinde, kareye yakın dikdörtgen planlı cami, merkezde dört ayak tarafından taşınan bir kubbe ve bunu dört yandan çevreleyen çapraz tonozlarla örtülü mimari yapısıyla,¹¹⁷ yer alan Ayn-ı Halilü'r-Rahman Cami Hz. İbrahim'in ateşe atıldığına inanılan makamın bitişiğinde (**Bkz. Resim 5.**) ve Balıklı Göl olarak da bilinen gölün güneybatısında yer alan almaktadır. Cami “*Döşeme ve Makam Cami*” şeklinde de anılmaktadır. Zamanla vücuda getirilen külliye içerisinde yer alan en eski yapılardan biri olan bu cami ayrıca “*Ayn-ı Halilü'r-Rahman Camii Vakfı*” adıyla VGMA'da kayıtlıdır.¹¹⁸. Cami, Bizans döneminde M.S. 504 yılında Urbisyus'un maddî yardımıyla Monofizitler adına yaptırılan Meryem Ana Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.¹¹⁹ Kesme taş minaresinin üzerinde yer alan 1211 tarihli kitâbede, Eyyûbilerden Melik Eşref Muzaferüddin Musa'nın emriyle yapıldığı yazılıdır.¹²⁰

Osmanlı vakıf külliyesi veya “*İmâret Siteleri*”¹²¹ olarak adlandırılan bu yapıların merkezinde camiler bulunmakta idi. Vâkıfın ön gördüğü şartlar çerçevesinde bu camilerde muhtelif görevler ihdâs edilir ve liyakatlı kişilere bu görevler tevcih edilirdi. Şehirlerin istihdâmına olan katkılarının yanında bu vakıf camilerinin ayrıca dinî, sosyal ve kültürel fonksiyonları da bulunmakta idi. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfıyla ilgili olarak düzenlenen tek vakfiye olan Sultan Süleyman Han ibn Selim Han'a ait Evâsıt-ı Şa'ban 948/Aralık 1541 tarihli vakfiyede, ön görülen şartlar ve ücretler mukabilinde Ayn-ı Halilü'r-Rahman Cami'nde imam, müezzin ve hâtibin görev yapmasıyla ilgili olarak şartlar bulunmaktadır.

¹¹⁵ BOA, *Ev. d. 18274*, s. 129.

¹¹⁶ Yediyıldız, , *a.g.m.*, s. 27.

¹¹⁷ Kürkçüoğlu, *a.g.m.*, s. 40.

¹¹⁸ VGMA, *Defter 2150/1*, s. 113, sıra. 97.

¹¹⁹ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 40.

¹²⁰ A. Cihat Kürkçüoğlu, “Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış”, *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Şurkav Yay., Ankara 2002, s. 71.

¹²¹ Bu tanımlama hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan “İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar” , *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXIII, İstanbul 1963, s. 238-296.

Vâiz, duâgû, cüzhân, kayyım ve bevvâb gibi cami görevlileri arasında gösterebileceğimiz türden görevlere ilişkin atama kayıtları da mevcuttur (**Bkz. Tablo 4**). Bu ikinci grup mürtezikalının bahsi edilen vakfiye gelirlerinden ayrı olarak vakfa yapılan tahsîsâtlar ve vakfa ait diğer gelirlerden ücretlerinin karşılanması lazım gelir. Bu camiye ait en erken tarihli atama kaydı h.1137/1724-1725 tarihli olup kayıta şöyle denilmektedir: “*Ruha’da Halilu’r-Rahman Makâmı’nda yevmi 2 akçe ile müezzin Ebubekir fevtinden karındaşı İbrahim’e berât-ı atik mûcibince inâyet buyuruldu. Min Şehri Şa’ban sene 1137.*”¹²²

Tablo-4: Ayn-ı Halilu’r-Rahman Camii’nin Görevlileri

Görev Türü	Görevli Adı	Alınan ücret /Günlük	Görevden Ayrılma Sebebi	Yeni Atanan Görevli Adı	Atanma Tarihi /Hicrî/Miladî
Cüzhân ¹²³	Ahmed	2 akçe	Fevtiyle	Şaban	1173/1759
Duâgû ¹²⁴	Musa	5 akçe	Kasr-ı yed	Seyyid Ali	1140/1727
Enderun Ferrâşlığı ¹²⁵	İbrahim	5 akçe	Fevtiyle	el-Hac İshak	1147/1734
Ferrâş ¹²⁶	Seyyid Mustafa	3 akçe	Mahlûlünden	Abdulhalil	1143/1730
Müezzin ¹²⁷	Ebubekir	2 akçe	Fevtiyle	Kardeşi İbrahim	1137/1724

İş ve sanata taalluk edip ilim tahsiline ihtiyaç görülmeyen cihât-ı bedeniye diye adlandırılan¹²⁸ görev türü içerisinde gösterebileceğimiz ferrâş, enderun ferrâşlığı, bevvâb vb. görevliler camide olduğu gibi aynı zamanda zâviyede de görev yapmaktaydılar. Camide ayrıca XVI. yy. kayıtlarında günlük 2 akçe ile *imam* ve günlük 1 akçe ile *ferrâş-ı helâ* gibi görevlilerin de vakıf bünyesinde görev aldığı anlaşılmaktadır (**Bkz. Tablo 6 ve 8**). XIX. yy. kayıtlarında ise Ayn-ı Halilu’r-Rahman Cami’nde *hâtib, imam, müezzin, ferrâş ve bevvâb* gibi görevlilere R 1278./1862-1863 tarihli muhasebe kaydında yıllık toplam 540 kuruş harcama yapıldığı kaydedilmiştir.¹²⁹

¹²² VGMA, Defter 1119, s. 91.

¹²³ VGMA, Defter 1090, s. 131.

¹²⁴ VGMA, Defter 1088, s. 53.

¹²⁵ VGMA, Defter 1088, s. 55.

¹²⁶ VGMA, Defter 1088, s. 50.

¹²⁷ VGMA, Defter 1119, s. 91.

¹²⁸ Akgündüz, a.g.e., s. 345.

¹²⁹ BOA, Ev. d. 17607, s. 58.

Caminin tâmirat ve inşâsıyla ilgili olarak ise doğuya bakan kapısı üzerinde yer alan Arapça kitâbede “*Peygamberlerin atası Halilu’r-Rahman Makâmı olan bu camii h.1225/1810 tarihinde yaptırılmıştır*” yazılan ve 1810 tarihinde temelden başlanılarak önemli değişikler geçirdiği tahmin edilen caminin¹³⁰ aslında 13 Cemâziye’l-evvel 1291/28 Haziran 1874 tarihinde de döşeme taşlarının harap olduğu, namaz kılmak için gelenlere ve ziyaretçilere engel teşkil ettiği, döneminde yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır.¹³¹ Tâmirat ile ilgili olarak diğer bir belgede ise; “*Urfa Sancağı İdare Meclisi’nden vârid olan iş bu mazbatanın meâli Hazret-i İbrahim Halilu’r-Rahman Efendimizin nâmına olarak Sultan Süleyman Han Hazretlerinin Urfa’da binâ eyledikleri câmi’-i şerîfi ve makâm-ı mübâreki ve medârisi hâvî zâviye mürûr-ı zaman ile harâb olmakla bundan üç sene mukaddem müceddeden inşâ olunarak yalnız câmi-i şerifin ta’mîri kaldığından.... Fi 7 Şa’ban sene 1294.*”¹³² 17 Ağustos 1877 tarihli bu belgede caminin tâmirinin eksik kaldığı diğer yerlerinin ise bu tarihten üç yıl önce tâmir geçirdiği anlaşılmaktadır. Camiye ait tamiratın başlangıcı ise belgede geçen 1877 tarihinden itibaren olmalıdır. Aynı belgede caminin göl sularından zarar ördüğü, neredeyse yıkılmaya yüz tuttuğu ve caminin batısında yer alan mübarek makamın kible tarafına yeniden bir eyvan inşâ ettirilmesinin gerektiğini “*...Câmi’-i mezkûr ise cesâm göl sularınının te’siriyle esasından oynayib münhedim olmak derecesine gelmekle keşif ve münâkasası bi’l-icrâ elli yedi bin beş guruşda mimar ustaları üzerinde takarrür eylemiş olduğundan ve cami-i şerif-i mezkûrun cânib-i garbisindeki makâm-ı mübareğin kiblesine müceddeden bir eyvân inşâsına lüzum-ı kavî görünüp bunun masârifi dahi keşfinin hâricinde olarak....*” ifadelerinden anlamaktayız. Bu makamın kible tarafına inşâ ettirilmesi düşünölen eyvanın, sonradan makamın bayanlar ziyaretçi girişi ve mescidi olarak kullanılan kısım olduğu düşünölmektedir (**Bkz. Resim 6**).

Caminin doğusunda minarenin dibinden başlayan hazirede, Şâzeliye Şeyhi Ali Baba ile Urfalı âlim Buluntu Hoca’ya ait türbeler ile Urfalı âlim ve evliyâdan Miftahzâde Abdurrahman Efendi, Miftahzâde Hacı Muhammed Efendi, Müderris Muhammed Efendi, Hacı Hafız Mustafa Efendi’ye ve Osmanlı dönemine ait diğer mezarlar bulunmaktadır.¹³³

¹³⁰ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 40.

¹³¹ BOA, *Ev. Mkt.* 764, s. 87.

¹³² BOA, *Ev. Mkt.* 883, s. 1.

¹³³ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Mezar Taşları*, Şurkav Yay., Şanlıurfa 1996, s. 119-121.

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde "İbrahim Halil Tekkesi" diye bahsettiği Ayn-ı Halilu'r-Rahman Camii'nin, bitişiğinde bulunan kaynak hakkında şöyle der: "...Tekke'nin içinde bir kaynak vardır ki, Nemrud, Hz. İbrahim'i atmak için yaktırdığı ateşin olduğu yerden çıkmıştır... Saf suyundan içenler Allah'ın emri ile çarpıntı illetinden kurtulurlar..."¹³⁴ Evliyâ Çelebi'nin sözünü ettiği kaynak, caminin batısına bitişik tromplu kubbeli mekânda bulunan su olup¹³⁵ vakfın içerisinde yer alan külliyedeki yapıların bu kaynak veya pınara istinaden Ayn-ı Halilu'r-Rahman olarak adlandırıldıkları anlaşılmaktadır.

2.1.2. Ayn-ı Halilu'r-Rahman Medresesi

Vakıfların eğitime olan katkı ve desteklerinin somut örneklerinden olan, vakıf külliyeler içerisinde yer alan yapılardan, bir tanesi de medreselerdir. Ayn-ı Halilu'r-Rahman Medresesi Balıklı Göl'ün batı tarafında olup, caminin makam kısmına bitişik geniş bir eyvanla başlayarak köşede kuzeye dönüp gölün batı kıyısını kaplar ve karşı köşeden göle girinti yapan kubbeli bir maksure ile sona erer.¹³⁶ (Bkz. Resim 7). Beş oda, şeyh odası ve dersihâne diye anılan büyük bir oda ile cami ve medrese arasında yer alan eyvandan oluşan medresenin¹³⁷ bânîsinin kim olduğu ve ne zaman vücuda getirildiği konusunda muhtelif görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden bir tanesi ve yaygın olanı medresenin h.1288/1871-1872 tarihinde Urfa Evkâf Müdürü Mustafa Efendi tarafından caminin restorasyonu sırasında yaptırıldığıdır.¹³⁸

Şeyh odasının kible tarafındaki kapısı üzerinde bulunan h.1288(1871-1872) tarihli yedi satırlık tâmir kitâbesinin (Bkz. Resim 8.) altıncı satırında, "*Mâ hasal bu buk'anın i'marı buldu tarz-ı nev hücre vü dersihâne vü eyvân hep revnak tırâz....Sene 1288.*"¹³⁹ Sultan Abdulaziz zamanında tâmir edildiği belirtilen bu yapının altıncı satırında dikkati

¹³⁴ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 42.

¹³⁵ A.Cihat Kürkçüoğlu, "Dinî Mekanlar Camiler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, (Edit.Yusuf Ziya Keskin), TDV Yay., Ankara 2011, s. 114.

¹³⁶ E. Honigman-N. Göyünç, "Urfa", *İA.*, MEB. Yay., C.XII, İstanbul 1986, s. 56.

¹³⁷ Memiş, *a.g.t.*, s. 27-28.

¹³⁸ Bkz. Abüsselâm Uluçam, "Halilürrahman Külliyesi", *TDVİA.*, C.XV, İstanbul, s. 333-334., Mehmet Oymak, "Şehrin Mimarisi Yapısı", *Edessa'dan Urfa'ya-2* (Edit. Mehmet Çelik), Atılım Üniversitesi Yay., Ankara 2007, s. 441. ve, Mehmet Alper, *Urfa'nın Mekansal Yapısı Türk-İslâm Mimarisindeki Yeri ve Önemi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1987, s. 56.

¹³⁹ Memiş, *a.g.t.*, s. 27.

çeken hususlardan birisi de “buk‘a” kelimesidir zira bu kelime zâviye manasına gelmektedir.¹⁴⁰ Hücre ve dershânenin de geçtiği kitâbede medrese kelimesi geçmediği anlaşılmaktadır.

Esasında bir medresenin olup olmadığı tartışılması gereken bir mevzûdur. Bu itibarla tarihî seyir içerisinde medrese ile ilgili olarak ulaşılabilen belgelerin analizleri, takipleri ve yorumlanmaları bu belgelerin müstakil bir defterde veya arşiv fonunda yer almamasından dolayı, konunun açığa çıkartılması hususunda, netice alınması zor olan meşakkatli bir süreci kaçınılmaz hale getirmiştir. Muhasebe kayıtları, i‘lâmlar, hüccetler, mazbatalar, hurûfât kayıtları gibi belgeler konunun aydınlatılması için çoğunlukla istifade edilen belgelerden olmuştur. Bu bağlamda incelenen R 1287/1871-72 tarihli muhasebe kaydında medrese ile ilgili olduğu telâkkî edilen kısımda şöyle denilmektedir: “...*Makâm-ı mezkûrda müceddeden inşâ kılınan hücerât ta‘mîratı...*” masrafı olarak 2500 kuruşluk harcama yapıldığı kaydedilmiştir.¹⁴¹ Hücrelerin yeniden inşâ edildiği veya tâmir edildiği belirtilen bu kayıta hücreler diye bahsedilen yerin günümüzde medrese binası olarak kabul edilen mekânda yer alan hücreler olduğu değerlendirilebilir. 7 Şa‘ban 1294 /17 Ağustos 1877 tarihli mazbatada ise, “*Urfa Sancağı İdare Meclisi’nden vârid olan iş bu mazbatanın me‘ali Hazret-i İbrahim Halilu’r-Rahman Efendimizin namına olarak Sultan Süleyman Han Hazretlerinin Urfa’da binâ eyledikleri cami-i şerifi ve makâm-ı mübâreki ve medârisi hâvî zâviye mürûr-ı zaman ile harâb olmakla bundan üç sene mukaddem müceddeden inşâ olunarak yalnız cami-i şerifin ta‘mîri kaldığından...*”¹⁴² ifadesinden de anlaşılacağı üzere medrese, zâviye ve makam-ı mübareğin tâmiratlarının yapıldığı, aynı zamanda zâviye ve medâris olarak kullanılan yapının iç içe olduğu anlaşılmaktadır. Tâmirat ve yeniden inşâ belge tarihi olan 7 Şa‘ban 1294 tarihinden üç sene önce gerçekleşmiştir ki bu da h.1291 /1874-1875 tarihine tekabül etmektedir. Dolayısıyla Urfa Evkâf Müdürü Mustafa Efendi tarafından 1871-1872 tarihlerinde medresenin yapılmış olduğu kabul edilirse 2-3 yıl gibi kısa bir sürede, 1874-1875 yıllarında, medresenin harap bir vaziyette bulunması ve tâmirattan geçmesi pek mümkün görünmemektedir. Bu cümleden olarak medresenin Urfa Evkâf Müdürü Mustafa Efendi tarafından yaptırıldığını söyleyemeyiz. Belirtilen mazbatada her ne kadar Kanuni Sultan Süleyman tarafından Hazreti İbrahim Halilu’r-Rahman adına cami, makam-ı mübarek, zâviye ve medreselerin yapıldığı belirtilmiş ise de

¹⁴⁰ Ocak, *a.g.m.*, s. 248.

¹⁴¹ BOA, *Ev. d. 18274*, s. 129.

¹⁴² BOA, *Ev. Mkt. 883*, s. 1.

bu bilgi bahse konu olan Kanuni Sultan Süleyman'ın Evâsıt-ı Şa'ban 948/Aralık 1541 tarihli vakfiyesinde yer almamaktadır. Bilakis vakfiyede mevcut cami ve zâviye için bazı şartlar mukabilinde görev ve görevliler tayin edilmiştir.¹⁴³ Söz konusu vakfiyede medrese ve müderris atanmasıyla da ilgili olarak bir şartın bulunmamasından dolayı medresenin Kanuni Sultan Süleyman tarafından yapılmış olma ihtimâli de pek mümkün görünmemektedir. Belgede dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise medresenin çoğulu olan *medâris* kelimesinin kullanılmasıdır. Bu çoğul kullanımın, ehl-i tarikat olan şeyhler tarafından dervîşlere tarikat öğretisi, terbiyesi vs. için zâviye binası içerisinde bulunan ve derslik diyebileceğimiz mekânları kastetmek amacıyla kullanılmış olabileceği ihtimâli de dikkate alınmalıdır.

Vakıfların her türlü görev tevcihâtının tutulduğu *Hurûfât Defterleri*'nin¹⁴⁴ Halilu'r-Rahman Vakıfları ile ilgili olarak VGMA'da bulunan kısımlarının taranması sonucu elde edilen 192 adet atama kaydında medrese ve müderris tayiniyle ilgili olarak bir kayda rastlanmamıştır. Anadolu Hurûfât serisinde yer alan ve h.1101-1258 (1689-1840) tarihlerini kapsayan¹⁴⁵ bu atama kayıtlarının devamı şeklinde tutulan ve *Şahsiyet Kayıt Defterleri* (Esas Defterleri) diye adlandırılan defter serilerinde de medrese ile ilgili olarak bir kayda rastlanmamıştır. Ancak bu atama kayıtlarının öncesi olarak kabul edilebilecek ve *Atik Şahsiyet Kayıtları* olarak adlandırılan defter serilerinde, Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'nda bilâ tarih olarak Seyyid Hasan Efendi'nin müderrislik yaptığı, vefatıyla 8 Cemâziye'l-evvel 1156/30 Haziran 1743 tarihinde Mustafa Nazmi Efendi'nin müderris olarak atandığı akabinde son müderris olarak 8 Cemâziye'l-evvel 1173/28 Aralık 1759 tarihinde ise es-Seyyid Mehmed Kuddusi Efendi'nin atandığı tespit edilmiştir.¹⁴⁶ (**Bkz. Tablo 5**). Müderris cihetiyle ilgili olarak mevcut olan bu kayıtların yer aldığı sayfada bu görevin terkin edildiği ile ilgili olarak şerh düşülmüş olup atamalar devam etmemiştir. Söz konusu terkinde şöyle denilmektedir. “*Bu cihet, Nâib-i Urfa vakf-ı mezkûr mütevellîsi Mustafa Efendi arzı ile, Re'isü'l-Küttâb Mehmed Emin Efendi i'lâmı ile, Şeyhü'l-İslâm Veliyuddin Efendi işareti ile, ve fermân-ı âlî ile terkîn edilmiştir. 27 Zilka'de 1174/30*

¹⁴³ VGMA, *Defter 587*, s. 75, sıra. 106.

¹⁴⁴ Mustafa Alkan, “Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı. XXX., VGM Yay., Ankara 2007, s. 13.

¹⁴⁵ Hasan Demirtaş, “Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı. XXXVII, VGM. Yay., Ankara 2012, s. 51.

¹⁴⁶ VGMA, *Defter 491/2*, s. 318, sıra. 3.

Haziran 1761.” ifadelerinden müderrislik cihetinin vakıf bünyesinde yer alan görevler arasından çıkartıldığı anlaşılmaktadır.

Vakfın XIX. yy.’a ait R 1264,1266,1278,1286 ve tarihsiz beş adet muhasebe kaydında medrese veya müderris ile ilgili olarak herhangi bir ifade bulunmamaktadır (**Bkz. 1-2-6 ve 7**). Ancak R 1287/1871-1872 tarihli muhasebe kaydında Abdurrahman Efendi’ye müderrislik ücreti adı altında ödeme yapıldığı kaydedilmiştir.¹⁴⁷ Mütevellî Ömer Efendi tarafından düzenlendiği anlaşılan bu muhasebe kaydının bir önceki yıla ait olan R. 1286/1860-1860 tarihli muhasebe kaydında ise vakfa ait masârifât kısmında Abdurrahman Efendi’ye bir yıl sonraki kayıta olduğu gibi hitâbet ve vâizlik görevini ifâ ettiği için ödeme yapıldığı fakat müderrislik görevini yapmadığı ve bu görevin muhasebe kaydında yer almadığı görülmüştür.¹⁴⁸ Bu cümleden olarak 1871-1872 tarihli muhasebe kaydında müderrislik ve talebe-i ulûm vazifeleri kaydedildiğinden bir medresenin varlığı kabul edilecekse bu tarihin baz alınması gerekmektedir. Söz konusu R 1287/1871-1872 tarihinden sonraki tarihlerde vakfa ait muhasebe kayıtlarına rastlanılamamış olması konunun aydınlatılmasında büyük bir öneme haiz ise de VGMA’da yer alan 167 numaralı *Şahsiyet Kayıt Defteri*’nde h.1224-1328/1809-1910 tarihleri arasında yer alan atama kayıtlarında müderris atamasıyla ilgili olarak bir kayıt bulunmaması, vakfa sonradan bir vakıf tarafından ilâve olarak bu görevin tahsîs edilmiş olabileceği veya bu görevin geçici bir suretle mütevellî insiyatifıyla ihdâs edilerek sonradan müderris atanmamış olması da göz önünde bulundurulması gereken ihtimâllerdendir. Ayrıca aynı dönemde tutulmuş olan ve Rızvaniye Vakfı’na ait muhasebe kaydında müderris olarak yine aynı şekilde Abdurrahman Efendi’ye belli bir meblağ verildiği de görülmektedir.¹⁴⁹ Abdurrahman Efendi ile ilgili olarak diğer bir mevzuu ise aşağıda değinileceği üzere bu zatın zâviyede şeyhlik ve ferrâşlık görevini ifâ eden el-Hac Hâfız Mustafa bin Hasan’ın 25 Ramazan 1312/ 22 Mart 1895 tarihli vakfiyesinde talebesi olarak belirttiği Buluntu el-Hac Ahmed Efendizâde Abdurrahman Efendi olma ihtimâlidir.

¹⁴⁷ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Urfa Sancağı (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2007, s.175.

¹⁴⁸ BOA, *Ev. Mh. 1500*, s. 8.

¹⁴⁹ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 172.

Tablo-5: Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfı Bünyesinde Görev Yapan Müderrisler

Görevli Adı	Alınan ücret /Günlük	Atanma Tarihi /Hicri/Miladî
Seyyid Hasan Efendi	16 akçe	Bilâ tarih
Mustafa Nazmi Efendi	16 akçe	8 Cemâziye'l-evvel 1156/30 Haziran 1734
es-Seyyid Mehmed Kuddisi Efendi	16 akçe	8 Cemâziye'l-evvel 1173/28 Aralık 1759
Abdurrahman Efendi	1200 akçe (yıllık)	h.1287 ¹⁵⁰ /1870

Bu muhasebe kayıtlarının yanında Ayn-ı Halilü'r-Rahman Medresesi ve müderrisinin geçtiği başka kayıtlar da mevcuttur. Bu kayıtlardan bazıları şöyledir: “*Bâdî-i defter oldur ki Halebü'ş-Şehba ahalisinden olub medine-i Urfa'da vaki Halilü'r-Rahman Medredesesi'nde liecli't-ticâre sâkin iken vefât eden Hacı Mehmet bin Hacı Ömerin..... hurrire fi'l-yevmi'l hamis aşar min şehri Rebiü'l-ahir sene ihdâ ve selâse mie ve elf 1301.*”¹⁵¹ Bu tereke kaydında geçen ifadelerden bir medreseden çok misâfirhâne mahiyetinde olan bir yapıdan bahsedilmektedir ki, buranın da zâviye binasına ait hücrelerden birkaç tanesi olduğu düşünülmektedir. Diğer bir kayıttan ise müderris ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: “*Medine-i Urfa mahallâtından Cami-i Kebîr mahallesi sâkinlerinden Yahya bin Şeyho? medine-i mezbûre mahkemesinde mün'akit meclis-i şer'iyyesinde Evkâf Müdürü Seyyid Abdi Efendi ve müderrisin-i kirâmdan Halilü'r-Rahman müderrisi el-Hac Mustafa Efendi ve Debbağhâne müderrisi el-Hac Ramazan Efendi... sene ihdâ ve selâse mie ve elf 1301.*”¹⁵² belgede Halilü'r-Rahman müderrisi olarak zikredilen el-Hac Mustafa Efendi'nin zâviyede meşîhat ve ferâşet görevini ifâ eden el-Hac Hâfız Mustafa bin Hasan olduğu anlaşılmaktadır. Zira 5 Şa'ban 1292/6 Eylül 1875 tarihli ve “*Hacı Mustafa Efendi'nin Meşîhat ve Ferrâşlık Cihetlerinin Berâtı Kaydıdır*” başlıklı berât kaydından anlaşılacağı üzere bu zatın müderris değil, şeyh ve ferrâş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵³ Mûmâileyh Hacı Mutafa Efendi'nin vefatından sonra ise meşîhat görevinin 12 Şevval 1328/17 Ekim 1910 tarihinde Abdurrahman Efendi'ye tevcih edildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Bu bilgi vakfa ait R 1286/1870-1871 tarihli BOA, *Ev. d. 18274*, s. 129'da yer alan muhasebe kaydında yer almaktadır.

¹⁵¹ UŞS, No.225, sıra. 690.

¹⁵² UŞS, No.225, sıra. 810.

¹⁵³ VGMA, *Defter 2150/1*, s. 353, sıra. 376.

¹⁵⁴ VGMA, *Defter 167*, s. 192, sıra. 1579.

Vakıf kayıtlarında da söz konusu medrese, bu kelimenin çoğulu olan *medâris* şeklinde geçmektedir. Bu kullanımla ilgili olarak, 15 Şa'ban sene 1291/27 Eylül 1874 tarihli belgede şöyle denilmektedir: "...*Ayn-ı Halilü'r-Rahman bir cami-i şerifi ve makâm-ı mübârek hasebiyle ve medâris ve dâire-i esariyi şâmil olub meşâyih ve dervîşân ve talebe bulunabilir ve tadrîs ile neşr-i ulûm-ı şerife ve irşâd-ı sâlikîn bulunabilir bir zâviye-i mübâreke bulunmuştur, zâviye-i mezkûr vakfının ve ferrâş ve meşîhat cihetlerine bilâ tarih mutasarrıf olan Yusuf Efendi mukaddemâ vefât ederek...*"¹⁵⁵ Bu belgede de görüldüğü üzere medresesinin çoğul hali kullanılmıştır. Bu çoğul kullanımın nedeni daha önce de belirttiğimiz gibi zâviye bünyesinde bulunan hücrelerin kastedilmek istenmesidir. Zira zâviyede de ilim ve bilhassa bir tarikata mensup şeyhlerin veya âlimlerin ders verdikleri bilindiğine göre bu dersliklerin aynı zamanda zâviye görevlileri tarafından da bu amaçla kullanılmış olabileceğini idrak etmek gerekir. Zira belgeden de anlaşılacağı üzere zâviyenin şeyh, dervîş ve talebelerin eğitimi için uygun bir ortamı bünyesinde barındırdığı belirtilmektedir. Yukarıda bahsi geçen 15 Şa'ban 1291/27 Eylül 1874 tarihli arızada, Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi meşîhat ve ferrâşlık cihetine atanan Hacı Mustafa Efendi hakkında ise şöyle denilmektedir: "...*Vazîfe-i mu'ayyenesiyle meşîhat ve ferâşetin uhdesine tevcîhi bâ-mazbata inhâ olunan Urfa ulemâsından mûmâileyh Hacı Mustafa Efendi ilm ve tahsîl ile araste ve zühd ve takvâ ve irşâd-ı sâlikîn ile bâ-berât ve da'vât-ı hayrîyesi iğtinâm-ı şâyeste olub tadrîs-i ulûm-ı şerif ve irşâd-ı sâlikîn-i tarîk ile meşgul bulunduğundan.... dört dirhem-i Osmanî ile meşîhat ve ferâşet vazîfesinin mûmâileyh Hacı Mustafa Efendi'ye bi't-tahsîs tevcîhle lâzım gelen berât-ı şerifinin istihsâl ve irsâliyle....*" Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere mezkûr zatın ilim ehli, yol gösterici olması münasebetiyle meşîhat ve ferrâşlık görevine getirildiği anlaşılmaktadır. Müderris ifadesinin geçtiği, diğer bir kayıt ise, yine aynı kişi olan, el-Hac Hâfız Mustafa bin Hasan'a ait 25 Ramazan 1312/ 22 Mart 1895 tarihli vakfiyedir. Söz konusu vakfiyede müderris ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: "...*vâkıf el-Hac Hâfız Mustafa bin Hasan'ın.... Zâviye-i ceddü'l-enbiyâ aleyh efdalü't-tahiyya post-nişîn-i meşîhat ve tederrüsiyet olan müderris efendinin tasarrufunda bulunmak ve rehinsiz hârice verilmemek şartıyla vakfeyletiği kitâb-ı mevcudenin esâmisi ber-vechi âtî beyân olunur.*"¹⁵⁶ Vâkıfa ait aynı defter ve sırada yer alan 24 Zilhicce 1320/24 Mart 1903 tarihli zeyl vakfiyedeki, "...*iş bu vakfiye-i şerifemin derûnunda zevcelerimden sonra hâne-i mezkûremle diğer mevkufât-ı mezkûremi kendisine*

¹⁵⁵ VGMA, *Defter 2150/1*, s. 114-115, sıra. 97.

¹⁵⁶ UŞS, No. 219, sıra. 557.

şart ve ta'yîn eylediğim müderrisden maksadım ulûm ve fûnûn-ı şettânın ta'lîm ve tedrîsine muktedir olan kimesne olmadığından benden sonra zâviye-i mezkûre meşîhat ve post-nişînliği mucâz-ı talebenden Bulutu el-Hac Ahmed Efendizâde Abdurrahman Efendi'ye tevcîh olunduğu halde febihâ ve niam ve eğer tevcîh olunmaz ise zâviye-i mezkûre evkâfının asl-ı vakfiye-i ma'mulün-bihâsında şeyh ve post-nişîn için sıfat-ı tedrîsiyyet meşrûta olmadığı cihetle mevkufât-ı mezkûrem nâ-ehil yedine geçmeye imkân kalmamak için yine mûmâileyh Abdurrahman Efendi zâviye-i mezkûredeki kendi hüccesinde sâkin olub ders ve devir ile meşgul olarak hizmetini lâyıkiyla edâ eder ise mevkufât-ı mezkûrem kendisine teslim oluna ve eğer Abdurrahman Efendi zâviyeden dahi muhrec olursa nerede sâkin olursa olsun mademki ders-i devr ile meşgul ve hizmetini lâyıkiyla edâ ede mevkufât-ı mezkûre yine kendisine teslim oluna ve eğer kendisinin ömrü tamam olur ise çırâğlarından bir zât-ı alîm-i kâmil olub ders-i devr ile iştigâl ve hizmetini şart-ı mezkûr üzere edâ ederse mevkufât-ı mezkûrem o çırâğa verile... fi'l-yevmi'r-rabi ve'l-işrîn min şehri Zilhiceti's-şerife li sene işrîn ve selâse mie ve elf." ifadelerinden anlaşılacağı üzere vakıf kurucusunun müderris olarak tayin ettiği kişiye ait nitelikte birisinin olmadığını ve talebesi Buluntu el-Hac Ahmed Efendizâde Abdurrahman Efendiye vakfiyesinde belirtilen kitaplar ve diğer mevkufâtlarının verilmesini şart koşmuştur. Fakat Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi vakfına ait vakfiyede¹⁵⁷ şeyh ve post-nişînin görevleri arasında ders vermenin olmadığı dolayısıyla talebesi Abdurrahman Efendi'nin bu zâviyenin meşîhat ve post-nişîni olursa zâviyedeki hüccesinde ders ve ilimle meşgul olup görevini layıkiyla yerine getirmesi şartıyla vakfiyede belirtilen mevkufâtın kendisine teslim edilmesini ve eğer Abdurrahman Efendi Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi'ne meşîhat ve post-nişîn görevini ifâ etmek üzere atanmaz ise nerede olursa olsun bu kitapların ve mevkufâtın kendisine verilmesini şart koştuğu anlaşılmaktadır.

Bahse konu olan bu vakfiyeden de anlaşılacağı üzere aslında Ayn-ı Halilü'r-Rahman Medresesinin olmadığını, Kanuni Sultan Süleyman'ın burası için vakıflarda bulunduğu, daha önce bahsettiğimiz 1541 tarihli vakfiyesinde, ders verilmesi hususunda bir şart koşmadığının bir kez daha teyit edildiğini anlamaktayız. El-Hac Hâfız Mustafa bin Hasan Vakfı'na ait 25 Ramazan 1312/ 22 Mart 1895 tarihli vakfiye ve 24 Zilhicce 1320/24 Mart 1903 tarihli zeyl vakfiye tarihlerinin baz alınarak bir müderris veya medreseden bahsedilebilir. Bu bağlamda el-Hac Hâfız Mustafa bin Hasan Efendi tarafından kurulan

¹⁵⁷ Burada Kanuni Sultan Süleyman'ın Evâsıt-ı Şa'ban 948/ Aralık 1541 tarihli vakfiyesi kastedilmektedir.

vakfın şartı gereği müderris- *ulûm ve fûnûn-ı şettânın ta'lîm ve tadrîsine muktedir olan kimse-* olarak atanması ön görülen kişi olan Buluntu el-Hac Ahmed Efendizâde Abdurrahman Efendi'nin, Mustafa Efendi'nin vefatından sonra Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi'nde meşihat ve ferâşet görevini ifâ etmek üzere atandığını görmekteyiz.¹⁵⁸ Bahsi geçen bu atama kaydında Abdurrahman Efendi'nin medresede ders vermesiyle ilgili olarak herhangi bir ibare veya şart bulunmamaktadır. Her ne kadar h.1203/1788 tarihli, atama kaydında İbrahim Halebi¹⁵⁹ dersiyesi için atamanın yapıldığına dair¹⁶⁰ belgeler de mevcut ise de atama kaydında müderris veya medrese ibaresi geçmemektedir.¹⁶¹ Günümüzde bir çoğu devlet tarafından gerçekleştirilen, dil ve din birliğinin ve siyasî bütünlüğün temini için cami, mektep, zâviye ve tekve gibi faal kültür ve propaganda merkezlerinin veya imâret ve hastahâne gibi içtimaî yardım müesseselerin teşkilatlandırılması, Osmanlı Devleti döneminde, vakıflar eliyle gerçekleştirilmekteydi.¹⁶² Bu bağlamda okutulan dersiyenin zâviye veya camide belirtilen sosyal ve kültürel birliğe yönelik bir amaç için ihdâs edilmiş olması lazım gelir. Zira vakfa ait daha önce zikredilen 1541 tarihli vakfiye ve tahsisâtta bulunan diğer vakıflara ait vakfiyelerde bu dersin okutulmasıyla ilgili olarak bir şart bulunmamaktadır.

Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi vakfiyle ilgili olarak el-Hac Hâfiz Mustafa bin Hasan Efendi'nin aynı zamanda kitap vakfettiğini görmekteyiz. Söz konusu vakfiyede kitap vakfedilmesiyle ilgili olarak şöyle denilmektedir: “...*Emmâ ba'd, hâdim-i makâm-ı ceddü'l-enbiyâ el-Hac Hafız Mustafa bin Hasan meclis-i şer'i şerîf-i şâmihi'l-evtâdda ahkâm-ı vakfı tescil için mütevellî ta'yîn ettiği Suruç nâ'ibi Mahmud Efendi mahzarında... bi'l-iştirâ silk-i mukimden tanzîm olan emlâkimden kütüb-ü nefisemin serlevhâ-i a'yârı on beş cild Kelâm-ı Kadîm ile zeyl-i vakıfda esâmi ve miktarı mukâyyed kitâblarımı ve...*”

¹⁵⁸ VGMA, *Defter 2150/1*, s. 315, sıra. 309.

¹⁵⁹ İbrahim b. Muhammed b İbrahim el-Halebî (1456-1549) Halep doğumlu Osmanlı âlimi, fakih. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Şükrü Selim Has, “Halebî, İbrahim b. Muhammed”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 231-232.

¹⁶⁰ VGMA, *Defter 1095*, s. 171

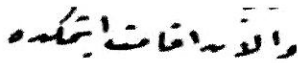
¹⁶¹ Hurufat Defterlerinde yer alan bu kayıta daha sonraki tarihlerde rastlanmayıp kayıta şöyle denilmektedir: “*Ruha'da Ayn-ı Hazret-i Halilü'r-Rahman evkâfından almak üzere yevmi iki akçe ile İbrahim Halebî dersiyesine mutasarrıf olan Seyyid Hasan Şahabi? bin Abdullah fevt mahlûlünden karındaşı Müftüzâde Seyyid Fazlullah Şahabi'ye? Naibi İbrahim bade'l-arz şeyhü'l-islâm faziletlü semahatlü es-Seyyid Mehmed Kâmil Efendi Hazretleri işaret etmelerıyla işaretleri mücibince tevcîh. Muharrem sene 1203.*” Bkz.VGMA, *Defter 1095*, s. 171.

¹⁶² Barkan, *a.g.m.*, 1962-1963, s. 241.

*büyüt-u adîdeyi müstemil bir adet menzilimi ve el'an ikâmet*¹⁶³ *etmekte bulunduğum Zâviye-i Ceddü'l-Enbiyâ'da... tefrîş olunan iki halı ve bir büyük kilim ve on yedi kendir yastık ve beş köşe döşeği ve bir mak'ad döşeği ve bir soğuk şerbet takımı ve bir takım çay ve kahve takımları enfes-i emvâlimden ifrâz... vakf ve habs edüb şöyle şart eyledim ki... Fî yevmi 'l-hamîs ve'l-işrîn min şehri Ramazânî'l-mübârek fî sene 1312.*¹⁶⁴ Bu ifadelerden mezkûr zatın yukarıda zikredildiği gibi söz konusu zâviyede meşîhat ve ferâşet görevi uhdesinde iken bu kitapları ve diğer mevkufâtı vakfettiği anlaşılmaktadır. Zira zâviye içerisinde bulunan bir hücre olduğu ve ikâmet ettiği bu hücrede kendisine ait eşyalarını dahi vakfettiğini anlamaktayız. Vakıf kurucusu, vakfiyede belirtilen kitapların ise zâviyede görev yapan post-nişîn-i meşîhat ve ders veren müderris¹⁶⁵ tasarrufunda bulunmasını ve hârice rehinsiz olarak verilmemesini şart koşturmuştur. 130 cildi aşan bu kitapların¹⁶⁶ nereye konulacağı ile ilgili olarak bir şart bulunmamaktadır. Vakfiyede kitapların tasarrufunun zâviyede görev yapan post-nişîn-i meşîhat görevini yapanlara verildiğine göre zâviyenin herhangi bir hücrelerine veya bu görevlilerin kendi hücrelerine konulduğunu söyleyebiliriz.

2.1.3. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi

Herhangi bir tarikata mensup dervîşlerin bir şeyhin idaresinde toplu olarak yaşadıkları, dinî, sosyal, kültürel fonksiyonlarının yanında aynı zamanda halkla irtibatın ve kültür alış-verişinin sağlandığı merkezler olan zâviyelerin¹⁶⁷ ifade edilmesi hususunda zaman ve mekâna göre değişik terimlerin kullanıldığı görülmekte olup, *ribat*, *hângâh*, *medrese*, *buk'a*, *savma*, *düveyre*, *hânikah*, *imâret*, *tekke-tekye*, *dergâh* ve *âsitâne*, en çok kullanılan terimler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁸

¹⁶³ “ve el'an ikâmet etmekte” şeklinde okunan bu kelimenin, (bkz; Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Şanlıurfa Valiliği Yay., Konya 2012, s. 145 ; Mehmet Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s.30.) doğru okunuşu “ ve el'ân ikâmet etmekte” şeklindedir.

¹⁶⁴ Memiş, *a.g.t.*, s. 30.

¹⁶⁵ Vâkıfın müderris derken neyi ifade etmeye çalıştığıyla ilgili olarak; 24 Zilhicce 1320/24 Mart 1903 tarihli zeyl vakfiyede şöyle denilmektedir: “İş bu vakfiye-i şerifemin derûnunda zevcelerimden sonra hâne-i mezkûremle diğer mevkufât-ı mezkûremi kendisine şart ve ta'yin eylediğim müderrisden maksadım ulûm ve fûnûn-ı şettânın ta'lim ve tadrîsine muktedir olan kimesne olmadığından.... fî'l-yevmi'r-rabi ve'l-işrîn min şehri Zilhiccetî's-şerife li sene işrîn ve selâse mie ve elf.”

¹⁶⁶ Karakaş, *a.ge.*, s. 145-146.

¹⁶⁷ Bilgehan Pamuk, “Erzurum Şehir Hayatı'nda Vakıfların Rolü (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *L. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Türkiye Yazarlar Birliği Yay., Ankara 2011, s. 367.

¹⁶⁸ Ocak, *a.g.m.*, s. 248.

Zâviyelerin, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, fethedilen bölgelerde, hâlî ve تنها bulunan topraklar üzerinde yerleşen kolonizatör Türk dervîşleri tarafından vücuda getirildiği de görülmektedir.¹⁶⁹ Bu uygulama devlet tarafından da desteklenmiş ve bu suretle devlet hâkimiyetinin yanında bölgenin imârhale getirilmesine de fayda sağlanmıştır. Yoğun olarak Balkanlar'da hayata geçirilen bu uygulama ile ıssız topraklarda, derbent ve geçitlerde zâviyeler kurup âyende ve revendeye yemek veren, dağ başlarında emniyeti de temin etmekle meşgul olan bu dervîş taifesi ve efradları birer *jandarma karakollarına* benzemektedirler.¹⁷⁰ Tekyelerin küçüğü şeklinde tanımlanan¹⁷¹ zâviyelerde bir şeyh ve müridleri bulunup, dua ve zikir gibi son derece disiplinli dinî ve kültürel faaliyetlerin yanında, sosyal yardımlaşmayı ve insanlara hizmeti de zevk edinmiş kişiler olarak, gelen gideni ağırlıyorlar ve bizzat kendileri örnek olmak şartıyla, temas kurdukları kişilerin ruhî eğitimleriyle de meşgul oluyorlar, onları irfan sahibi olgun insan (insan-ı kâmil) olarak yetiştirmeye çalışıyorlardı.¹⁷²

Osmanlı şehirlerinde mahalleler, dinî bir cemaatin veya bir arada olmayı arzulayan meslek gruplarının vakıf yoluyla tesis ettikleri bir mescit veya zâviyenin etrafında kuruluyordu.¹⁷³ Osmanlı şehrinin en küçük birimini oluşturan mahallelerde vakıf dükkânlar, hanlar ve hamamlar önemli yer işgal etmekteydi. Bu minval üzere Urfa'da Halilu'r-Rahman Mahallesi'nde bulunan ve 1518'yılından itibaren h. 929/1523 tarihli tahrîre kadar, "*Berâ-yı Zâviye-i Ayn-ı Hazret-i Halilu'r-Rahman, Vakf-ı Hasan Padişah*"¹⁷⁴ şeklinde kayıtlı olan Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'nın zâviye vakfi olarak vücuda getirildiği anlaşılmaktadır. Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nin ıssız ve hâlî bir yerde kurulmuş olduğunu söyleyemeyiz. Ancak stratejik ve kutsal bir mekânda kurulduğunu da göz ardı etmememiz gerekir. Osmanlı Devleti dönemindeki adıyla Halilu'r-Rahman günümüzde ise Gölbaşı Mahallesi'nde Balıklı Göl Platosu'nda kurulan bu zâviye Urfa'nın kültür ve inanç etkileşiminin en fazla yaşandığı, tarihî ve dinî mekânların yoğun olarak bulunduğu ve şehre giriş-çıkışların, ticaretin yapıldığı şehrin kapılarının odağında, kurulmuştur. Şehrin kapılarına olan bu hakim konumu, inanç ve

¹⁶⁹ Barkan, *a.g.m.*, 1962-1963, s. 284.

¹⁷⁰ Barkan, *a.g.m.*, s. 293 vd.

¹⁷¹ Berki, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁷² Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 27-28.

¹⁷³ Nazif Öztürk, "Osmanlı'da Vakıflar ve Şehircilik", *I. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Türkiye Yazarlar Birliği Yay., Ankara 2011, s. 380.

¹⁷⁴ BOA, *TD*. 998, s. 219.

kültür merkezlerinin odağında yer alışı ve Urfa Kalesi'nin hemen yamacında bulunması (Bkz. Kroki 1.) hasebiyle buraların her dönemde önemini koruduğunu ve ihyası için çaba sarf edildiğini belirtmemiz gerekir. Zira müslümanların kültür alış-verişinde bulunduğu etkileşimin, bilimin ve eğitimin sağlandığı mekânlar olan zâviyeler; cami, medrese, kütüphâne ve imâret gibi yapılar ile iç içe bulunmakta idi. Dolayısıyla bir taraftan namaz edası için gelenler, diğer taraftan tarikat ehli dervîşler ve yemek için gelen yolcu, fakir ve tüccar kesimine mensup bir hayli insanın buralara gelip konakladığı veya ziyaret ettiği, bu münasebetle insanlar arasında bir etkileşimin kültür alış-verişinin yaşandığı anlaşılmaktadır.

Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'na ait külliyyede yer alan yapıların içerisinde en eski tarihli olanlarından bir tanesi de Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesidir. Ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmeyen zâviyenin Eyyûbîler veya Abbasi halifesi Me'mûn (813-833) tarafından inşâ edildiği rivayet edilmektedir.¹⁷⁵ XVI. yy.'da yapılan tahrîrlerde zâviye vakfı şeklinde kayıtlı olduğunu belirttiğimiz bu zâviyenin 1518 tarihinde yapılan tahrîrde var olduğu ve faaliyet gösterdiği bilinmektedir.¹⁷⁶ Kanuni Sultan Süleyman'ın Evâsıt-ı Şa'ban 948/Aralık 1541 tarihli vakfiyesinde bu zâviye ve caminin mesalihi için vakıf kurduğu bilinmektedir. Söz konusu vakfiyede; *mütevellî, nâzır, imam, hâtib, müezzin, kâtib, câbî, vekil-i harc, şeyh, ferrâş, aşçı ve kandilci* gibi görevlilerin yanında bir de zâviyede her gün yemek pişirilmesi için et, ekmek, odun, çorbalık buğday, tuz ve nohut gibi gıdaların da alınmasının şart koşulduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Tablo 6). Osmanlı idaresiyle beraber vücuda getirilmediği anlaşılan hâlî ve تنها bir yerde bulunmadığını belirttiğimiz bu zâviyenin, mürtezikaları, yönetimi ve vâkıfı ile sahip olduğu akar türünden han, hamam, dükkân vesaire işletmeler ile çevresi dâhil olmak üzere, bulunduğu yerin imâr ve yaşanabilir bir duruma gelmesinde büyük katkıları olduğunu belirtmemiz gerekir. Zira gerek İslâmî dönem ve gerekse İslâm öncesi dönemde bu mekânların kutsaliyetine inanıldığından her dönemde canlı ve mamur bir şekilde kalabildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında Kanunî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) zâviyelerin, özellikle harap durumda olanların, eski hallerine getirilmeleri için büyük çabalar harcanmış ve bu ihya faaliyetine ek olarak yeni zâviyelerin de yapımına hız verildimiştir.¹⁷⁷ Uygulanan bu

¹⁷⁵ Ali Tenik, "Tekke ve Zaviyeler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, (Edit.Yusuf Ziya Keskin), TDV. Yay., Ankara 2011, s.200.

¹⁷⁶ Turan, *a.g.e.*, s. 179.

¹⁷⁷ Ocak, *a.g.m.*, s. 258.

politika gereği olsa gerek Kanuni Sultan Süleyman bu zâviye için bazı köylerin öşür gelirlerini vakfetmiş ve mevcut olan zâviye bünyesinde şeyh ile beraber diğer bazı görevlilerin burada çalışmasını şart koşmuştur.¹⁷⁸ Zâviyeler bünyesinde faaliyet gösteren, şeyhlerin tarikatlarla olan ilişkileri bilinmekle beraber Sultan'ın söz konusu 1541 tarihli vakfiyesine göre atanan şeyhlerin hangi tarikattan olduklarına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak, daha önce de belirtildiği üzere XVI. yy.'da Akkoyunlu Uzun Hasan Vakfı olarak kaydedilen zâviye ve buradaki şeyhlerin, Osmanlılar'ın Anadolu'nun hâkimiyetini yavaş yavaş devralırken ellerine geçirdikleri bölgelerde kökü çok eskiye dayanan birçok şeyh ailelerinden¹⁷⁹ olduklarını söyleyebiliriz. Diğer bir ihtimâl ise Kanuni Sultan Süleyman devrinde tarikat ve şeyhlerle olan münasebetten dolayı, XIX. yy.'a değin zâviye görevlilerinden, Kadiri ve Nakşibendî tarikatlarına mensup şeyhlerin burada görev alıp tasavvufî ve içtimaî hizmetlerde bulunmasıdır.

Vakfın ekonomik durumuna temas edildiğinde, 1540 tarihinde yapılan tahrîr neticesinde vakfın gelirinin 28.336 akçe olarak kaydedildiği ve bu rakamın 1566 tarihli tahrîrle beraber 46.287 akçeye yükseldiği anlaşılmaktadır. Gelirin bu kadar artması Kanuni Sultan Süleyman'ın 1541 tarihinde buraya vakfettiği yerlerden elde edilen gelirlerin mevcut gelirlere eklenmiş olmasıyla açıklanabilir. 1523 tarihli tahrîr neticesinde vakfın gelir-gider durumu ve vakıf bünyesinde bulunan görevlere ilişkin olarak ise vakfın gelirleri 14.148 akçe olarak kayıtlı olmasına karşın vakfın görevlilerine verilmek üzere ve yemek pişirilmesi için günlük 35 akçe harcama yapıldığı ve bu rakamın 360 günle çarpımı sonucunda yıllık toplam masrafın 12.600 akçe olduğu görülmüştür ki, bu oranın toplam gelirin büyük bir kısmına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Vakfın gelirlerinin büyük bir kısmını ise icâre usûlüyle verilen bağ ve bahçelerin Balıklı Göl suyuyla sulanması neticesinde elde edilen meblağlar oluşturmaktadır (**Bkz. Tablo 6**). Söz konusu tahrîr kaydında buranın işler durumda bir vakıf olduğu dolayısıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın burası için vakıflarda bulunmasıyla vücuda getirilmediği anlaşılmaktadır.

Vakıf kayıtlarında zâviye görevlileri olarak *mütevelli*, *şeyh*, *ferrâş*, *post-nişîn*, *enderun ferrâşlığı*, *nâzır-ı nüzzâr*, *câbî*, gibi görevlere ilişkin tevcihâtların yapıldığı anlaşılmaktadır. 1523 yılına ait tahrîrde vakfın görevlileri arasında günlük 3 akçe ile

¹⁷⁸ VGMA, Defter.587, s.75, sıra.106...

¹⁷⁹ Suraiya Faruqi, , "16. ve 17. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Âileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 223.

meşihat ciheti kayıtlı olmasına rağmen (Bkz. Tablo 6.) bu göreve kimin getirildiği ve atanan şeyhin hangi tarikata mensup olduğuyula ilgili olarak elimizde herhangi bir kayıt veya bilgi bulunmamaktadır.

1566 tarihinde devam eden şeyhlik görevi ile ilgili olarak, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi'nden bahsederken şöyle demektedir “... Şeyhi yarandan sofrâ sahibi muhibb garb-i diyâr ârif-i billah bir ar-ı server-i hünerdâr pişuva-yı tarîk âmil-i sâdık alîm ve muhakkık kimse idi...”¹⁸⁰ Bu ifadelerden zâviyede ehl-i tarikat bir şeyhin görev yaptığı anlaşılmaktadır. h.1143/ 1730-1731 tarihinde günlük on akçe ile Hazreti İbrahim Makamı'nda şeyhlik görevini ifâ eden Şeyh Mustafa'nın ferâğıyla görevin günlük on akçe ile oğlu Mehmed'e tevcih edildiği ve günlük üç akçe ile Şeyh Mustafa'nın mahlûlünden diğer oğlu Abdulhalil'in ferrâş olarak atandığı anlaşılmaktadır.¹⁸¹ Yine zâviyede meşihat görevini yapanlarla ilgili olarak 15 Şa'ban 1291/ 27 Eylül 1874 tarihli belgede; ferrâş ve meşihat cihetlerine bilâ tarih mutasarrıf olan Yusuf Efendi'nin bilâ-veled vefat etmiş olduğu halde Receb Efendi denilen zatın ölen Yusuf Efendi'nin evladındanım diyerek bu görevleri zapt ettiği ve bunun dahi seksen dokuz yıl önce bilâ-veled vefat ettiği ve bu görevlerin şimdiye değin boş kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁸²

Yukarıda ismini zikrettiğimiz ve şeyhlik görevinde bulunan Şeyh Mustafa'nın oğlu Mehmet 1730-1731 tarihinde atandığına göre Receb Efendi'nin ise belge tarihi olan 1874 tarihinden seksen dokuz yıl önce vefat ettiği göz önüne alınırsa ölüm tarihi 1785 tarihine tekabül eder ki; Şeyh Mustafa oğlu Mehmet'ten sonra Yusuf Efendi'nin bu göreve atanmış olması lazım gelir. Receb Efendi'nin vefatından sonra 20 Safer 1290/19 Nisan 1873 tarihinde el-Hac Hafız Mustafa Efendi'nin meşihat görevine atanması ve tarafına berât verilmesi için i'lâm çıkartıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸³

12 Şevval 1328/ 17 Ekim 1910 tarihinde ise Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi'nde günlük 3 akçe ve 4 dirhem-i Osmanî ile meşâyih görevini ifâ eden el-Hac Mustafa bin Hasan'ın fevtiyle göreve Kadiriye tarikatı hulefasından Abdurrahman Efendi'nin getirildiği

¹⁸⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâmesi*, C.III, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, s. 154.

¹⁸¹ VGMA, *DeFTER 1088*, s. 50.

¹⁸² VGMA, *DeFTER 2150/1*, s. 114-115, sıra. 96.

¹⁸³ UŞS, No. 227, s. 426-27, sıra. 796.

anlaşılmaktadır.¹⁸⁴ Şeyh ve ferrâş görevi Kanuni Sultan Süleyman'ın 1541 tarihli vakfiyesine göre aynı kişiye şart koşulmuş olduğundan yukarıda ismi zikredilen şeyhlerin aynı zamanda zâviyede ferrâş olarak görev yaptıkları ve bunun da bir nevî terbiye metodu olacağı gibi, kutsal mekânların hâvî oldukları manevîyata binâen iki görevin aynı kişiye şart koşulduğu şeklinde değerlendirilmektedir. Keza zâviye görevlilerinden zâviyedarlık ciheti olduğu telâkkî edilen *Buk'adarlık* cihetine ilişkin 13 Cemâziye'l-evvel 1177/19 Kasım 1763 tarihli atama kaydında, daha önce Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'nın son müderrislerinden olduğunu belirttiğimiz, Mehmed Kuddûsi Efendi'nin na-ehil olmasıyla bu görevin Abdülkerim Halife'ye tevcih edildiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁵ 6 Rebiü'l-evvel 1293/1 Nisan 1876 tarihli belgede ise, yine *Buk'akdarlık* (Zâviyedârlık) cihetine günlük iki akçe ile mutasarrıf olan Halil Efendi'nin vefatıyla oğlu Hacı Abdurrahman Efendi'nin bu göreve atanmak için aynı tarihte arzuhal verdiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁶

Tablo-7: Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesin'de Görev Yapan Şeyhler

Görevli Adı	Alman ücret /Günlük	Görevden Ayrılma Sebebi	Yeni Atanan Görevli Adı	Atanma Tarihi /Hicrî/Miladî
-	3 akçe	-	-	929/1523
-	3 akçe	-	-	973/1566
Şeyh Mustafa	10 akçe	Ferâğından	Oğlu Mehmed	1143/1730 (tecdîd)
Mehmed Efendi	4 Dirhem-i Osmanî	Fevtinden	Yusuf Efendi	1148? ¹⁸⁷ /1735
Yusuf Efendi	5 Dirhem-i Osmanî	Fevtiyle	Receb Efendi	-
Receb Efendi	4 Dirhem-i Osmanî	Fevtiyle	Hacı Mustafa Efendi	1292/1875
Hacı Mustafa Efendi	4 Dirhem-i Osmanî	Fevtiyle	Abdurrahman Efendi	1328/1910

Cami, zâviye, imâret, mezarlık, hamam ve zâviyeye ait hücrelerden müteşekkil Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı zamanla meydana getirilen bir külliye görünümündedir. Üç bölümden oluşan Osmanlı külliyesi veya imâret sitelerinin, ilk

¹⁸⁴ VGMA, *Defter 167*, s. 192, sıra. 579.

¹⁸⁵ BOA, *Ev. Mhm. d. 5413*, s. 12.

¹⁸⁶ BOA, *Ev. Mkt. Cht. 52*, s. 57.

¹⁸⁷ Bu tarih VGMA'da kayıtlı olan 491/2 numaralı defterin 316 sayfasının 3. sırasında yer alan ve h.1148 ile 1292 tarihleri arasındaki atamaların yer aldığı belgede yer alan bilgilerden istifade edilerek verilmiştir. Söz konusu kayıta Yusuf Efendi'nin meşihat ve ferrâşlık görevini ifâ ettiği kayıt edilmesine karşın hangi tarihte bu göreve atandığı yazılmamıştır. Defterde yer alan bütün atamaların h.1148-1292 tarihleri arasında olduğu anlaşıldığından muhtemel tarih olan h.1148/1735 tarihi kullanılmıştır.

bölümünde mabed, eğitim-öğretim ve sağlık kuruluşları, misâfirhâne, çeşme, sebil, bahçe, türbe, mezarlık ve imâret yer almakta ki bunların hepsine hayrât denilmektedir. İkinci bölümü dükkân, han, hamam, çarşı ve bedestenden oluşup, hayrâtlara gelir temin ettikleri için bunlar ise akarât diye adlandırılıyordu. Üçüncü bölümünü ise öncekilerin dış çevresinde yer alan meskenler teşkîl ediyordu.¹⁸⁸ Bütün olarak bakıldığında bu tanıma uyan ve bir vakıf külliyesi olarak karşımıza çıkan Ayn-ı Halilu'r-Rahman (Zâviyesi) Vakfı 15 Şa'ban 1291/27 Eylül 1874 tarihli i'lâmında şöyle tasvir edilmektedir: "...*Ayn-ı Halilu'r-Rahman bir cami-i şerifi ve makam-ı mübârek hasebiyle ve medâris ve daire-i esariyi şâmil olub meşâyih ve dervîşân ve talebe bulunabilir ve tadrîs ile neşr-i ulûm-ı şerife ve irşâd-ı sâlikîn bulunabilir bir zâviye-i mübâreke bulunmuşdur ...*"¹⁸⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâmesi*'nde h.1056/1646 tarihinde Urfa'ya yaptığı seyahat neticesinde, "...*tekyelerin birinci Âsitane-i Hazret-i İbrahim Halil'dir..... meteaddid kâaları (salonlar) ve hücreleri, kilâr ve matbah ve gûnâ gûn misâfir hâneleri vardır...*"¹⁹⁰ diye bahsettiği bu yerin mevcut yapısıyla değerlendirildiğinde Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi olduğu anlaşılmaktadır.

Zâviyede görev yapan şeyhlerin veya post-nişînlerin bağlı buldukları tarikatlar hakkında daha önce de değindiğimiz gibi fazla bir bilgi mevcut olmamakla beraber meşâyih görevine son olarak atanan Abdurrahman Efendi'nin Kadîrî tarikatı hulefasından olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Bunun yanında hocası Mustafa bin Hasan'ın da Nakşibendî tarikatından olduğu görülmektedir.¹⁹²

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1541 tarihli vakfiyesinde ise şeyhlik görevini ifâ edenlerin ilim ve ders gibi görevlerinin olduğu şartı konulmamış ise de yukarıda bahsi geçen 15 Şa'ban 1291/27 Eylül 1874 tarihli belgede "... *meşâyih ve dervîşân ve talebe bulunabilir ve tadrîs ile neşr-i ulûm-ı şerife ve irşâd-ı sâlikîn bulunabilir bir zâviye-i mübâreke bulunmuşdur...*" ibarelerinden burada tarikat ehli olanların ilim, tadrîs ve zikir ile meşgul olmaları için uygun bir ortamın bulunduğu görülmektedir. Zira zâviyelerde şeyhlerin öncülüğünde müritlerin terbiyesi için tasavvuf ağırlıklı bir eğitim verilmekte

¹⁸⁸ Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 27.

¹⁸⁹ VGMA, *DeFTER 2150/1*, s. 114-115, sıra. 96.

¹⁹⁰ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C. III, s. 154.

¹⁹¹ VGMA, *DeFTER 167*, s. 192, sıra. 579.

¹⁹² UŞS, *No. 219*, sıra. 282.

idi.¹⁹³ Bu cümleden olarak zâviyede teâmülen veya fonksiyonel olarak bir tarikata bağlı bulunan şeyhler öncülüğünde müritlerle beraber dua, ibadet ve zikrin yanında tasavvuf ağırlıklı bir eğitimin verildiğini söyleyebiliriz.

Ayrıca bu vakıf tarafından, Ruha'da Hindî ulemâsına taamiye olmak üzere yevmi bir akçe, verildiği de anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ 1566 tarihinden itibaren Hindiyân fukarasına günlük 1 akçe verilmeye başlandığını bildiğimiz (Bkz. **Tablo 8.**) bu taifeye ait tekyenin ise Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nden ayrı olarak faaliyet gösteren Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakfı'na bağlı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁵ Âyende ve revendeye yemek verilmesi ve misâfirlerin ağırlanması gibi fonksiyonlara sahip zâviye örneğine Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nde de rastlamaktayız. h.1056/1646 tarihinde şehre gelen Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde "...İ'mâretleri de vardır. Meşhûrları, Hazret-i İbrahim Halil asitânesi i'mâreti ki cemi' ayında ve rûzda misâfirin ve mücâvirine yevmiye iki def'a pilav verir ve çorbası mebzûldur..."¹⁹⁶ diye bahsettiği ve zâviye binası ile iç içe olduğu değerlendirilen imârettir ki burada misâfirlerin günde iki defa yemek yiyip, ağırlandıkları anlaşılmaktadır.

Günümüzdeki yapısıyla zâviye binasının nerede olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ancak Hz. İbrahim'in ataşe atıldığına inanılan makamın batısında yer alan ve Ayn-ı Halilu'r-Rahman Medresesi olarak kabul gören revaklı, hücreleri hâvî yapının zâviye binası olduğu telâkkî edilmektedir. Ayrıca yukarıda da zikredildiği üzere 12 Şevval 1328/17 Ekim 1910 tarihine kadar zâviyeye ait şeyh atamalarının yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu tarihe değin bir zâviyenin var olduğu ve faaliyet gösterdiğini söyleyebiliriz.

R 1287/1871-1872 tarihli muhasebe kaydında ise zâviyenin "havlu"(avlu) ve döşemeleri için 2.500 kuruşluk bir harcama yapıldığı kaydedilmiştir.¹⁹⁷ Tâmirat geçirdiği anlaşılan zâviyeye ilgili olarak aynı belgede "... Makam-ı mezkûrda müceddeden inşâ kılınan hücerât ta 'mîri ... masrafı olarak 2.500 guruşluk" harcama yapıldığı görülmüştür.

¹⁹³ Yediyıldız, a.g.m., s. 27.

¹⁹⁴ VGMA, Defter 890, s. 217

¹⁹⁵ VGMA, Defter 2150/1, s. 312, sıra. 345

¹⁹⁶ Evliyâ Çelebi, a.g.e., s. 153.

¹⁹⁷ BOA, Ev. d. 18274, s. 129.

Bu belgeden söz konusu hücrelerin Urfa Evkâf Müdürü Mustafa Efendi tarafından h.1288/1871-1872 tarihinde inşâ edildiği kabul edilen medreseye¹⁹⁸ ait hücreler olduğu söylenemez zira bahse konu olan R 1287/1871 tarihli muhasebe kaydında müderris ve talebe-i ulûm için harcama yapıldığı ve dolayısıyla bir medresenin belirtilen tarihlerde var olduğu- bir medresenin var olduğu ve faaliyet gösterdiği kabul edilecek ise- anlaşıldığından, h.1288/1871-1872 tarihinde Urfa Evkâf Müdürü Mustafa Efendi tarafından bir medresenin yaptırılmış olduğunu söyleyemeyiz. Zira yeni yapılan bir medresenin veya medrseye ait hücrelerin aynı yıl içerisinde tamir görmesi zor görünmektedir. Cami, makam kısmı ve eyvan olarak inşâ edilen yapıların inşâ tarihleri ve bu günkü haliyle faaliyetleri bilindiğinden zâviye binasının neresi olduğu sorusu akla gelmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Evliyâ Çelebi'nin "...tekyelerin birinci Âsitane-i (Tekye) Hazret-i İbrahim Halil'dir..... müteaddid kâaları (salonlar) ve hücreleri, kilâr ve matbah ve gûnâ gûn misâfir hâneleri vardır...."¹⁹⁹ ifadelerinden zâviye bünyesinde salonlar, hücreler, kiler ve mutfağın olduğunu anlamaktayız. Dolayısıyla günümüzdeki haliyle medresese binası olarak kabul edilen yapı içerisinde bulunan kısımlarla benzerlikler taşıdığından zâviye binasına sonradan eklemeler yapılarak buranın medreseye çevrildiği veya medrese olarak anılmaya başlandığı tarafımızdan düşünülmektedir.

2.1.4. Ayn-ı Halilu'r-Rahman İmâreti

Zâviyelerin veya külliyelerin içerisinde yer alan imâretler; aş evi, tabhâne veya matbah gibi isimlerle anılmaktadır. Günde iki kez görevlilere, medrese öğrencilerine, fakirlere ve misâfirlere yemek pişirilip verilen binalar olan *İmâretler*²⁰⁰ esasında *İmâret* kavramını bu dar mananın dışında Türkler cami, medrese, hastahâne, aşhâne, misâfirhâne, hankâh, türbe, kale gibi binalara tek tek olduğu kadar hepsine umumiyetle imâret adını da vermekteydiler.²⁰¹ Bu minval üzere külliye içerisinde yer alan yapıların hepsini "*İmâret Sitesi*" şeklinde kavramsallaştıran görüşler de bulunmaktadır.²⁰² *İmâret sitesi* veya *külliye*

¹⁹⁸ Memiş, *a.g.t.*, s. 25.

¹⁹⁹ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C. III, s. 154.

²⁰⁰ Tahsin Özcan, *Klasik Dönem Osmanlı İmâret Sisteminin İktisadî İşleyisi*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991, s. 17.

²⁰¹ Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 5.

²⁰² Bkz. Barkan, *a.g.e.*, 1962-1963, s. 1 vd.

şeklinde isimlendirilen imâretlerin sosyal ve kültürel hayatta büyük fonksiyonları olduğu âşikârdır. Zira burada insanların yemek ihtiyaçları karşılanıyor, misâfirler ağırlanıyordu.

Paylaşım, hoşgörü ve aynı zamanda bünyesinde çalıştırdığı insanlara iş imkânı sağlayan önemli hayrî kurumların başında imâretler gelmektedir. Diğer uygarlıkların şehirlerinde olduğu gibi Osmanlı şehirlerinde de insanların büyük bir çoğunluğunu gündelik geçimlerini sağlamaya çalışan yoksul kesimler oluşturmaktaydı. Devlet idaresinin bu insanların doyurulmasına yönelik gösterdiği derin ilginin sonucu olan iâşe politikasının hem bir gereği hem de uygulama aracı olan ve vakıflar tarafından işletilen imâretler büyük bir önem taşıyordu.²⁰³

Evliyâ Çelebi'nin daha önce de zikrettiğimiz gibi "*...İ'mâretleri de vardır. Meşhûrları: Hazret-i İbrahim Halil asitânesi i'mâreti ki cemi' ayında ve rûzda misâfirin ve mücâvirine yevmiye iki def'a pilav verir ve çorbası mebzûldur ...*"²⁰⁴ diye bahsettiği imâret Kanuni Sultan Süleyman'ın 1541 tarihli vakfiyesinde ise, "*... san'atında kâmil ve çalışkan bir kimsenin aşçı olub zâviyede yemek pişirmesini buna da yevmi iki buçuk Osmanlı dirhemi verilmesini ve mezkûr zâviyede her gün Osmanlı parası onbeş dirhemlik et ve on beş dirhemlik ekmek ve odun için yevmi altı dirhem ve çorbalık buğday için yevmi beş ve tuz ve nohud için yevmi iki dirhem ve kandil ve çerağ yağları için yevmi bir dirhem ve kandilci için yevmi bir dirhem verilmesini şart kılıp...*" şekliyle geçmektedir. Vakfiyedeki bu şartlardan anlaşılacağı üzere zâviye içerisinde bir tür mutfak veya aşevi diyebileceğimiz bazı kısımların var olduğu ve burada günlük yemek pişirilip yedirildiği anlaşılmaktadır. 1523 tarihli tahrîrde aşçı, *ruvgân*, *gûşt* (et), *gendüm güb*, *nân*, *hintâ*, *hime* (odun) ve *nemek* (tuz) için günlük harcamaların yapıldığı görülmüştür.²⁰⁵ 1566 tarihli kayıta ise *tabbâh* (aşçı) ataması yanında *taam* (yemek) için de harcamaların yapıldığı görülmüştür (**Bkz. Tablo 9**). Ancak XIX. yy'a ait muhasebe koçanlarında bir imâretin faaliyet gösterdiği ile ilgili olarak herhangi bir kayıt veya ibare bulunmamaktadır. Yine Evliyâ Çelebi'nin "*...tekyelerin birinci Âsitane-i (Tekye) Hazret-i İbrahim Halil'dir..... müteaddid kâaları (salonlar) ve hücreleri, kilâr ve matbah ve gûnâ gûn misâfir hâneleri vardır....*"²⁰⁶ diye

²⁰³ Tevfik Güran, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, s. 2.

²⁰⁴ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C. III, s. 153.

²⁰⁵ BOA, TD. 998, s. 220.

²⁰⁶ Memiş, *a.g.t.*, s. 25.

bahsettiği ve zâviye içerisinde olduğunu düşündüğümüz kiler, matbah ve salonlar imâretin birer bölümleri olup zâviye binasıyla iç içedir.

Vakıf kayıtlarında ise imâret ibaresi veya imâretle ilgili olan muhtelif görevlere ait atama kayıtları tespit edilmiştir. Söz konusu atama kayıtlarında, “*Ruha’da Halilu’r-Rahman İ’ mâreti’nde üç akçe ile Şeyh-i Matbah Seyyid Abdulcelâl bin Seyyid Mehmed’e tecdîd, sene h.1168/1754-1755*”²⁰⁷ ve “*Ruha’da Ayn-ı Halilu’r-Rahman Cami İ’ mâreti’nde üç akçe ile Şeyh-i Matbah olan Seyyid Mehmed Efendi’nin hüsn-i rızasıyla kasr-ı yedinden sulbi kebîr oğlu Ahmed halîfeye bâ-berât-ı fâriğ tevcîh, sene h.1172/1757-1758*”²⁰⁸ şeklinde geçmektedir. Bu kayıtlardan önceki atama kayıtlarında ise, “*Ayn-ı Halilu’r-Rahman Vakfı’nda üç akçe ile Şeyh-i Matbah olan Seyyid Mustafa mahlûlünden karındaşı es-Seyyid Abdulcelil’e kadısı Seyyid Osman arzıyla inâyet, Muharrem sene 1140/Ağustos-Eylül 1727.*”²⁰⁹ İmârete ait atama kayıtlarının bir diğeri ise *pazara giden* görevine mutasarrıf olan Hüseyin’in berâtının tecdîdiyle ilgili Şevval 1108/Nisan-Mayıs1697 tarihli atama kayıdır.²¹⁰ İmâret veya matbah için gerekli olan malzemenin tedariki maksadıyla ihdâs edildiği değerlendirilen bu göreve ait atamalara h.1190/1777 tarihine kadar rastlanılmaktadır.

²⁰⁷ VGMA, *Defter 1090*, s. 117.

²⁰⁸ VGMA, *Defter 1090*, s.128.

²⁰⁹ VGMA, *Defter 1128*, s. 11.

²¹⁰ VGMA, *Defter 1140*, s. 310.

Tablo-9: Ayn-ı Halilü'r-Rahman İmâreti'nin Giderleri

h.929/1523 Senesi		
Masârifât (Gider)		Miktar (Akçe) Günlük
1	Gûşt (Et)	4,5
2	Nân (Ekmek)	3,5
3	Gendüm-güb (Buğday Dövücü)	0,5
4	Revgan (Yağ)	1
5	Hime ve Nemek (Odun ve Tuz)	2
6	Hınta maa....? Hınta	2,5
7	Tabbâh (Aşçı)	1,5
8	Toplam	15,5
9	Yıllık Toplam Masraf	360x15,5=5.580

h.973/1566 Senesi		
Masârifât (Gider)		Miktar (Akçe) Günlük
1	Gûşt	15
2	Nân	15
3	Hınta Keyl:1 Şinik:1	6
4	...? hınta	1
5	Nemek ve Nohud	2
6	Heyme	8
7	Tabbâh	2,5
8	Toplam	49,5
9	iç pilav ve ...?	8450(senevî)
10	Yıllık Toplam Masraf	17.820+8.450= 26.270

1523 tarihinde imâret için fazla bir masraf yapılmadığı görülmekte olup 1566 tarihinde ilkinde nazaran 4 kat fazla masraf yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun meydana gelmesinde vakfın 1523 tarihinde 14.148 akçe olan gelirinin²¹¹ 1566 tarihinde 46.287 akçeye yükselmesiyle açıklanabilir.²¹²

1523, 1566 tarihli tahrirlerde, Kanuni Sultan Süleyman'a ait 1541 tarihli vakfiyede, 1646 'da şehri ziyaret eden Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde ve zikri edilen Şevval 1108/Nisan-Mayıs 1697 ile h.1190/1777 tarihli atama kayıtlarından da anlaşılacağı üzere bir imâretin var olduğu âşikâr iken, tespit edebildiğimiz h.1278/1861 ve h.1286/1870 tarihli iki adet muhasebe kaydında bir imâretten bahsetmemiz mümkün görünmemektedir (Bkz. Tablo 1 ve 2). Söz konusu muhasebe kayıtlarında vakfa ait giderler içerisinde imâret

²¹¹ BOA, TD. 998, s. 220.

²¹² TGMA, ED. 574, s. 6.

görevlileri ve yemek pişirilmesi için alınan malzemelere ilişkin herhangi bir harcama yapılmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu tarihlerde imâretin faaliyet göstermediği anlaşılmaktadır. Vakıf atamalarına ilişkin olarak düzenlenen ve *Atik Şahsiyet Defterleri* diye adlandırılan defterlerde ise h.1148-h.1292 tarihleri arasındaki atama kayıtlarının tutulduğu defterde atama tarihleri yazılmayan *Şeyh-i Matbah* h.1174'ten 1223'kadar ve Anbarcı atamalarının ise h.1174'ten h.1223 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır ki bu tarihlerin XIX. yy.'ın başına tekabül ettiği anlaşılmaktadır.²¹³ Bu atamalar ve tarihleri göz önüne alınırsa XVI. yy.'dan XIX. yy.'ın ilk yıllarına kadar bir imâretin var olduğu ve faaliyet gösterdiğini söyleyebiliriz

2.2. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman (Zâviyesi) Vakfı

Hazreti İbrahim'in doğduğuna inanılan mekânda kurulmasından dolayı "*Mevlûd* veya *Mevlid*" ismiyle anılan bu vakıf 1523 tarihinde yapılan tahrîrde "*Hasan Padişah Vakfından, Zâviye-i Mevlûd-i Hazret-i Halilü'r-Rahman*" şeklinde kaydedilmiştir.²¹⁴ Zâviye şeklinde vücuda getirilmiş olmasına binâen yapı içerisinde mescit ve mutfaktan başka muhtemelen tevhidhâne, türbe ve mezarlık kütüphâne, hamam ve erzak ambarları gibi bölümleri, mevcut olması lazım gelir.²¹⁵ Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaranın batısında yer alan Mevlûd-i Halil Cami, Kadirî halifesi Dede Osman Efendi'nin makamı ve odalardan oluşan bir külliye (**Bkz. Resim 9.**) görünümünde olan²¹⁶ Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Vakfı'na ait zâviyenin bulunduğu alan içerisinde başlangıcı 1980'li yıllara giden büyük bir cami inşâ edilmiştir.²¹⁷ Bu cami bu günkü adıyla Yeni Mevlid-i Halil Camidir (**Bkz. Resim 10.**).

Balıkli Göl kıyısında bulunan Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfı ile Ayn-ı Zeliha Gölünün güneydoğusunda ve Urfa Kalesi'nin hemen yamacında yer alan Mevlûd-i Halilü'r-Rahman (Zâviyesi) Vakfı'na ait zâviyenin, hangi tarihte inşâ edildiği tam olarak bilinmemekle beraber Eyyübîler döneminde inşâ edildiği rivayet edilmektedir.²¹⁸ Bünyesinde zâviye, cami, türbe, imâreti ve anbarı barındıran ve buralarda görev yapan

²¹³ VGMA, *Defter 491/2*, s. 316-318, sıra. 3.

²¹⁴ BOA, *TD. 998*, s. 219.

²¹⁵ Turan, *a.g.e.*, s. 173.

²¹⁶ Kürkçüoğlu, *a.g.m.*, s. 145.

²¹⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 174.

²¹⁸ Tenik, *a.g.m.*, s. 203.

kişilere görevleri mukabilinde belirli bir ücret ile bu masrafların karşılanması için şehrin muhtelif yerlerinde yer alan dükkân, değirmen, bağ, bahçe gibi akarâta sahip olan Mevlûd-i Halilî'r-Rahman Vakfı Urfa'nın büyük vakıflarından birisidir. Bu yapısıyla külliye şeklinde inkişâf eden ve Padişahlar ile diğer vakıflar tarafından tahsisâtlar yapılmak suretiyle gelirleri artan vakfa ait müstakil bir vakfiye bulunmamaktadır. Eyyubîler, Akkoyunlular ve nihayetinde Osmanlılar döneminde faaliyet gösteren zâviyenin kendi döneminde ilim ve irşâda yönelik faaliyette bulunduğu âşikârdır. Vakfa ait XVI. yüzyıldaki muhasebe kayıtlarında vakfa hangi vakıflar tarafından tahsisâtlar veya îaneler yapıldığı kaydedilmemişken XIX. yy.'ait muhasebe kayıtlarında vakfın Şah Hüseyin, Hartavîzâde, İlikzâde ve Küçük Hâtib Vakıfları'ndan günlük olarak belli meblağların tahsis edildiği tespit edilmiştir.

Vakfa ait muhasebe kayıtları ve muhtelif belgelerde vakfiyesinin olduğuyla ilgili herhangi bir kayıt veya atıf bulunmamakla beraber, R 1294/1878-1879 tarihli muhasebe kaydındaki, *"beher sene vâridâtından hizmet-i vezâîfi ve masârifât fazlası tenzîl olunduktan sonra kûsûr kalan fazlası zâviyenin i'mârına sarf olunmak üzere vakfiyesinde mukayyed ve mestûrdur."*²¹⁹ ifadelerinden bir vakfiyenin varlığına işaret edilmişse de daha önce ve sonraki hiçbir kayıta vakfiyenin olduğuna dair bir kayıt veya ibare bulunmamıştır. XVI. yy. muhasebe kayıtlarında Ayn-ı Halilî'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'ndan daha fazla gelire sahip olduğu anlaşılan Mevlûd-i Halilî'r-Rahman Vakfı'na ait gelirlerin XIX. yüzyılda azaldığı görülmüştür (**Bkz. Tablo 1, 2, 16 ve 17**).

2.2.1. Mevlûd-i Halilî'r-Rahman Zâviyesi

1518, 1523 ve 1540 tarihli tahrîrlerde Hasan Padişah Vakfı'ndan olduğu kaydedilen²²⁰ bu zâviyeye Kanuni Sultan Süleyman tarafından İran seferi dönüşünde, daha önce mâlikane-divânî sistemine göre vergilendirilen ve hasılatının ¼'ü bu vakfa geri kalanı timara verilen Şeyhçoban köyü ile Humsviran ve Gâvurviran mezraalarının tamamı vakfedilmiştir.²²¹ Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1535 tarihinde gerçekleştirilen bu tahsisâtta önce 1518 ve 1523 tarihinde yapılan tahrîrde bahsi geçen köylerin vakfın gelirleri kısmında malikâne olarak kaydedildiği görülmüştür (**Bkz. Tablo 11**). Mâlikane

²¹⁹ BOA, *Ev. Mkt.* 1876, s. 17.

²²⁰ Turan, *a.g.e.*, s. 179.

²²¹ Turan, *a.g.e.*, s. 174.

şeklinde vakfedildiği anlaşılan bu kabil tahsîsâtın devlet erkanı tarafından yapılmış olması lazım gelir. Nitekim 17 Receb 1310/4 Şubat 1893 tarihli yazışma evrakında burası ve Aynı Halilu'r-Rahman Vakfı için Sultan Süleyman ve Yavuz Sultan Selim'in bazı köylerin öşür gelirlerini vakfettiği kaydedilmiştir.²²² 1566 tarihinde ise vakıf “Zâviye-i Mevlûd-i Hazret-i Halilu'r-Rahman Rahmetullahu Aleyh” şeklinde kaydedilmiştir.²²³ 1646 tarihinde Urfa'ya gelen Evliyâ Çelebi ise”... Mağaraların birinde (Makam-ı İbrahim Halil) vardır. Bir gâr-ı münir olub mikves bir kapısı var. Nemrud-ı lâin Hazret-i İbrahim'i ateşe atmazdan evvel bu mağaraya aç ve susuz olsun diye habseder. Bahr-ı Hudâ mağaranın bir tarafından bir âb-ı rakîk cereyân edib dışarı akmağa başlar. Bu mucizeyi gören nice münkirin İslâm ile müşerref olub mesûd olurlar. Hâlâ evvel mağarada Makam-ı İbrahim Halil'den evvel âb-ı saf cereyân etmektedir. Her kim bu âbdan nûş etse koyun eti yemiş kadar olub tendürüst olur...” diye bahsetmektedir.²²⁴

Vakfın kadimden gelen işlevinin yanında gelirlerinde de sürekli olarak bir artışın olduğu, ezcümle 1518-1566 tarih aralığında gelirlerindeki yükselişin XIX. yy.'a ait muhasebe kayıtlarında da kısmen de olsa devam ettiği anlaşılmaktadır (Bkz. Tablo 10).

Tablo-10: Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesinin Yıllara Göre Gelir Durumu²²⁵

Yıllar	Gelirler Akçe/Guruş
1518	12.040 (akçe)
1523	14.148 (akçe)
1540	28.336 (akçe)
1566	46.287 (akçe)
1862 ²²⁶	45.709 (guruş)
1871 ²²⁷	75.066 (guruş)
1878 ²²⁸	72.261 (guruş)

1523 tarihinde vakfın gelirlerini daha çok malikâne ve bazı yerlerin mahsûlünden alınan meblağlar oluştururken, zikredildiği üzere Kanuni Sultan Süleyman'ın 1535

²²² BOA, Ev.Mkt. 1876, s. 17.

²²³ TKGMA, ED. 574, s. 7.

²²⁴ Evliyâ Çelebi, a.g.e., C.III, s. 158.

²²⁵ XVI. yüzyıla ilişkin vakfın malî durumu hakkında bkz. Ahmet Nezih Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, TTK. Yay., Ankara 2012, s. 179.

²²⁶ BOA, Ev. d. 17607, s. 58.

²²⁷ BOA, Ev. d. 18274, s.101.

²²⁸ BOA, Ev.Mkt. 1876, s. 17.

yılında bazı köy ve mezraların öşür gelirlerinin tamamını bu zâviyeye vakfetmesiyle, vakfa ait akarların nev'inde de değişimler olduğu görülmektedir. 1566 tarihinde vakfa ait 5 adet dükkân, 46 adet icâre-i zeminli *tabbâh* dükkânının (günümüzdeki lokanta) ve 7 adet icâre-i zeminli hanenin vakfın gelir getirici mülkleri olarak kaydedildiği tespit edilmiştir.²²⁹

1566 tarihli kayıttta Hasan Padişah Vakfı'ndan ibaresi yerine "*Zâviye-i Mevlûd-i Hazret-i Halilu'r-Rahman Rahmatullahu Aleyh*" şeklinde kaydedildiğini belirttiğimiz vakfın²³⁰ Kanunî Sultan Süleyman'ın 1535 tarihinde burası için bazı köylerin öşür gelirlerini vakfetmesiyle bu isim değişikliğine gidilmiş olduğu telâkkî edilmektedir. Vakfın gelir gider durumunun ve biriken meblağların değişmesinde vakfın bünyesinde faaliyet gösteren sosyal ve hayrî fonksiyonlara hâvî kuruluşların etki ettiği görülmektedir. Zira vakfın bünyesinde imâretin faaliyet gösterdiği 1523 yılında vakfın gelirlerinden giderlerinin çıkartılması sonucunda 768 akçe arttığı hesaplanmış iken, 1566 tarihli kayıttta ise artan meblağ 47.363 akçe olarak hesaplanmıştır ki bu tarihte vakıf bünyesindeki imâret için herhangi bir harcamanın olmaması (**Bkz. Tablo 11 ve 12.**) imâretin bu tarihte faaliyette bulunmadığını göstermektedir.

Zâviyede görev yapan şeyhlerle ilgili olarak 1523 ve 1566 tarihli kayıtlarda atamalar yapıldığı ve günlük olarak 4 akçe verildiği görülmüştür. Bu tarihlerde yapılan atamalarda şeyhlerin hangi tarikata mensup olduklarıyla ilgili olarak bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Ramazan 1168/1755 tarihli atama kaydında "*Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Camii'nde dört akçe ile seccâde-nişîn olan Şeyh Mustafa Abdalbaki'ye tecdîd*"²³¹ şeklinde yapılan atama ve Cemâziye'l-evvel 1167/1754 tarihli kayıttta ise Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nde üç akçe ile seccâde-nişîn görevini ifâ eden Şeyh Mehmed'in atamasının *tecdîd* (yenilendiği) edildiği anlaşılmaktadır.²³²

Şeyhlerle ilgili olarak kullanılan bu tabir yerine "Post-nişîn" de kullanılmaktadır. Şeyhler tekyelerde seccâde ve posta oturdukları için onlara nisbetle bu tabirler meydana gelmiş²³³ olduğundan bu atamaların zâviyede görev yapan şeyhlere ait olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca iki atamadan birinin cami için diğerinin ise zâviye için

²²⁹ TKGMA, ED. 574, s. 7.

²³⁰ Aynı Defter, s. 7.

²³¹ VGMA, Defter: 1090, s. 119.

²³² VGMA, Defter 1090, s. 117.

²³³ Pakalın, a.g.e., s. 136.

yapılmış olduğu ve vakıf bünyesine iki ayrı şeyhin görev aldığı görülmektedir. Bu atamalardan ayrı olarak şeyhlik görevine ise Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesi'nde günlük on akçe ile görev yapan Mustafa'nın fevtiyle görevin Şeyh Hacı Mehmed'e h.1168/1754-55 tarihinde verildiği anlaşılmaktadır.²³⁴ Şeyh Hacı Mehmed'in ferâğıyla bu defa günlük on akçe ile Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesi'nde seccâde-nişîn olarak kaydedilen görev, oğlu Seyyid Mustafa'ya 27 Zi'l-ka'de 1188/5 Ağustos 1774 tarihinde tevcih edilmiştir.²³⁵

22 Cemâziye'l-ahir 1257/ 11 Ağustos 1841 tarihli atama kaydında ise es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed ve es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahman Efendiler'in Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Hazretleri Cami-i Şerifi Vakfi'nin meşihat cihetine atandıkları görülmüştür.²³⁶ Müştereken şeyhlik görevini ifâ eden bu iki kişiden sonra berâtsiz mutasarrıf olan Hüseyin Efendi'nin vefatıyla görevin oğlu Mustafa Efendi'ye 26 Mart 1332/ 8 Nisan 1916 tarihinde tevcih edildiği görülmüştür.²³⁷

6 Receb 1303/ 10 Nisan 1886 tarihli belgede ise senevî bin beş yüz kuruş maaş ile berâtsiz olarak teâmülü kadim üzere zâviyenin meşihat cihetinin yetmiş seneden beri tarikat-ı aliye-i Kadiriye'den Dede Osman Efendi'nin uhdesinde olduğu ve vefatıyla Hafız Halil bin Müslüm Efendi'ye tevcih edildiği belirtilmiştir.²³⁸ Söz konusu belgede yetmiş seneden beri denildiğinden Dede Osman Efendi'nin zâviyedeki meşihat görevine 1816 yılında başlamış olması lazım gelir.

Bu atama kayıtlarından vakıf bünyesinde iki adet şeyhlik (meşihat) görevinin bulunduğu anlaşılmaktadır. 14 Cemâziye'l-evvel 1313/ 2 Kasım 1895 tarihinde Mevlûd-i Halillü'r-Rahman Vakfi'nda meşihat görevine atanan Hafız Halil Efendi'nin²³⁹ aynı zamanda 23 Safer 1298/25 Ocak 1881 tarihinde Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Cami'nde imamet görevine de atandığı anlaşılmaktadır.²⁴⁰ Bu atama kayıtlarından zâviyede görev alan şeyhlerle ilgili olarak bu şahısların hangi tarikata mensup oldukları hakkında bir

²³⁴ VGMA, *Defter 1090*, s. 119.

²³⁵ VGMA, *Defter 1084*, s. 107.

²³⁶ VGMA, *Defter 168*, s. 66, sıra. 289.

²³⁷ Aynı defter, s. 66, sıra. 289.

²³⁸ BOA, *Ev. Mkt.1352*, s. 64.

²³⁹ VGMA, *Defter 167*, s. 258, sıra. 2116.

²⁴⁰ VGMA, *Defter 167*, s. 260, sıra. 2123.

bilgiye ulaşılammışsa da Kadirî tarikatından olduğu anlaşılan Dede Osman Efendi'nin zâviyenin kurucusu ve ilk şeyhi olduğu yönündeki görüşlere²⁴¹ katılamayız. Zira yukarıda atama tarihleri verilen kişilerin zâviyede Dede Osman Efendi'den önce görev yaptıkları ve bu zatın 5 Ağustos 1774 tarihinde seccâde-nişîn olarak atanmış Mustafa Efendi'den sonra şeyhlik görevine gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Dönemin büyük âlimlerinden ve Kadiri tarikatı halifelerinden olduğunu belirttiğimiz Dede Osman Efendi meşîhat görevini ifâ ettiği Mevlûd-i Halilu'r-Rahman külliyesi içerisinde medfûn olmakla beraber görev yaptığı bu vakfa takribi h.1301/1883-1884²⁴² tarihinde 40 cilt kitap da vakfetmiştir.²⁴³ Büyük çoğunluğunu tasavvuf, din ve tarih kitaplarının oluşturduğu bu kitapların (Bkz. Tablo 14.) vakıf bünyesinde bir medrese bulunmadığından, dervîşân ve talebelerin istifade etmesi için vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Tablo-13: Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesin'de Görev Yapan Şeyhler

Görev Türü ve Yeri	Görevli Adı	Alınan ücret /Günlük	Görevden Ayrılma/Atanma Sebebi	Yeni Atanan Görevli Adı	Atanma Tarihi/Hicrî/Miladî
Meşîhat/Zâviye	-	4 akçe/yevmi	-	-	929/1523 ²⁴⁴
Meşîhat/Zâviye	-	4 akçe/yevmi	-	-	973/1566 ²⁴⁵
Seccâde-nişîn/Zâviye	Şeyh Mehmed	3 akçe/yevmi	Tecdîd	-	1167/1753 ²⁴⁶
Seccâde-nişîn/Cami	Şeyh Mustafa Abdalbaki	4 akçe/yevmi	Tecdîd	-	1168/1754 ²⁴⁷
Seccâde-nişîn/Zâviye	Mustafa	10 akçe/yevmi	Fevtiyle	Şeyh Hacı Mehmed	1168/1754 ²⁴⁸
Seccâde-nişîn/Zâviye	Şeyh Hacı Mehmed	10 akçe/yevmi	Ferâğından	Seyyid Mustafa	1188/1774 ²⁴⁹
Meşîhat/Zâviye	Dede Osman Efendi	1500 guruş/senevî			1231?/1815
Meşîhat/Zâviye	Dede Osman Efendi	1500 guruş/senevî	Fevtiyle	Hafız Halil Efendi	1298/1880 ²⁵⁰

²⁴¹ Bkz. Ali Tenik, "Tekke ve Zâviyeler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, (Edit. Yusuf Ziya Keskin), TDV Yay., Ankara 2011, s. 203.

²⁴² Vakfiye tarihi yazılmadığından bir önceki sırada yer alan belge tarihi baz alınmıştır.

²⁴³ UŞS, No. 225, sıra. 599.

²⁴⁴ BOA, TD. 998, s. 218-219.

²⁴⁵ TKGMA, TD. 574, s. 7.

²⁴⁶ VGMA, Defter 1090, s. 117.

²⁴⁷ VGMA, Defter 1090, s. 119.

²⁴⁸ Aynı defter.

²⁴⁹ VGMA, Defter 1084, s. 107.

²⁵⁰ VGMA, Defter 167, s. 258, sıra. 2116.

Meşihat/Zâviye	Hafız Halil Efendi	1000 guruş/ senevî	Fevtiyle	Şeyh Hüseyin Efendi	1323/1905 ²⁵¹
Meşihat/Cami	Şeyh Mehmed ve Şeyh Abdurrahman Efendiler	2 akçe/yevmi			1257/1841 ²⁵²
Meşihat/Cami	Şeyh Mehmed ve Şeyh Abdurrahman Efendiler	2 akçe/yevmi	Vefatlarıyla	Mustafa Efendiye Hüseyin Efendi niyabetiyle	1322/1904 ²⁵³

XVI. yy'da Urfa'da meskûn oldukları anlaşılan Hindistanlı tarikat ehli, fukara ve âlimler ile ilgili olarak ise bu taifenin Mevlûd-i Halillu'r-Rahman Zâviyesi'ne bağlı olarak faaliyet gösterdiği ve Hindiyân Tekyesi'ne 1566 tarihinden itibaren Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'ndan uhdelere günlük bir akçe verildiği anlaşılan²⁵⁴ Hindiyân Tekyesi'nin bu tarihten önceki tahrîr tarihi olan 1523 tarihinde Mevlûd-i Halillu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'na bağlı olarak faaliyet gösterdiği veya vakıf tarafına ödeme yapıldığıyla ilgili olarak herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak atama kayıtlarında ve muhtelif bazı belgelerde Sultan Murad Han tarafından binâ edildiği belirtilen Hindiyân Tekyesi'ne Halilu'r-Rahman Vakıfları ve bazı muhtelif vakıflardan almak üzere tahsisâtların yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁵⁵ Dış kapı kitâbesinde 1546 tarihinde yapıldığı anlaşılan Hindiyân Tekyesi'nin²⁵⁶ saltanat tarihi 1520-1566 olan Kanuni Sultan Süleyman tarafından veya döneminde yapılmış olması lazım gelir. Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'na ait 1523 tarihli tahrîr ve h.1108 ile h.1203 tarihleri arasında yapılan atamalarda vakıf tarafından Hindiyân Tekyesi'ne veya taifesine herhangi bir ödemenin yapılmadığı, buna karşın R 1278/1862-63, R 1287/ 1871-72 ve R 1294/1878-79 tarihli muhasebe kayıtlarında ise Hindiyân Tekyesi'ne vakıf tarafından ödemelerin yapıldığı görülmüştür (**Bkz. Tablo16, 17 ve 18**).

²⁵¹ BOA, *Ev. Mkt. 3252*, s. 99.

²⁵² VGMA, *Defter 168*, s. 66, sıra. 289.

²⁵³ *Aynı defter.*

²⁵⁴ TKGMA, *ED. 574*, s.7.

²⁵⁵ UŞS, *No. 204*, sıra. 240.

²⁵⁶ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa Belediyesi Yay., Şanlıurfa 2001, s. 244.

Tablo-15: Yıllara Göre Meşihat (Şeyhlik) Görevine Yapılan Ödemeler

Yıllar	Akçe/Guruş Senevî
1523	1440 (akçe)
1566	1440 (akçe)
1862	600 (guruş)
1871	1000 (guruş)
1878	1000 (guruş)

Kanunî Sultan Süleyman tarafından veya onun döneminde inşâ edildiğini belirttiğimiz Hindiyân Tekyesi'nin fukara ve ulemâsına Sultan Murad tarafından Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'ndan almak üzere bazı tahsîsâtların yapıldığı ve bu zâviyenin yeniden binâ ve imâr edildiği anlaşılmaktadır. Filhakika 20 Muharrem 1285/13 Mayıs 1868 tarihli tezkiredeki "...Sultan Murad Han aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân hazretlerinin nefsi Urfa'da Hindiyân tâifesine mahsus olarak binâ ve imâr buyurmuş oldukları Mevlûd-i Halil demekle ma'rûf olan zâviyenin evkâf-ı şerifinden tahsîs buyurmuş oldukları yevmi otuz iki adet nân-ı aziz ve beş kıyye gûşt ve on bir kab aş..."²⁵⁷ ifadelerinden Sultan'ın bu taife için tahsîsâtlarda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sultan Murad Han ibarelerinden kaçınıcı Murat'tan bahsedildiği anlaşılmamakla beraber daha önce de zikrettiğimiz gibi Evliyâ Çelebi'nin, Bağdat Seferi'ne giderken Urfa'ya uğradığını aktardığı Sultan Murad-ı Rabi'nin bu asitâne (Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi) ziyaretine gelip, "temâşâ ederken iki adet mâhî sayd ettirip gûşlerine birer altın mengûş geçirmiştir..." diyerek bahsettiği²⁵⁸ IV. Murad'ın bu tarihlerde Urfa'da var olduğunu bildiğimiz (Bkz. Tablo 8.) Hindiyân taifesine Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'ndan almak üzere bazı tahsîsâtlar yaptığını söyleyebiliriz. Bunun yanında Sultan'ın mezkûr zâviyeyi imârettiği de anlaşılmaktadır.²⁵⁹

Hindiyân taifesine Sultan IV. Murat tarafından ve bazı diğer vakıflar tarafından yapılan tahsîsâtların Muharrem 1284/16 Mayıs 1876 tarihinde terkin edilerek Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nde seccâde-nişînlik cihetini ifâ edenlere verilmeye başlandığı

²⁵⁷ BOA, Ev. Mh. 1308, s. 104.

²⁵⁸ Evliyâ Çelebi, a.g.e, C.III, s. 154.

²⁵⁹ BOA, Ev. Mh. 1308, s. 104.

ve bu göreve belirtilen tarihte ilk olarak Hindi taifesinden Şeyh Muhammed Veliyuddin Efendi'nin atandığı görülmüştür.²⁶⁰

Mevlûd-i Halil Cami'nde yıllardır süre gelen ve bu gün bile devam eden Kadirî zikrini başlatan kişi olarak kabul edilen ve Mevlûd-i Halil Zâviyesi'nde şeyhlik görevini ifâ eden Dede Osman Avfi Efendi'nin yanında daha önce de belirttiğimiz gibi biri Hindiyân taifesinden diğeri ise iki zata ait olmak üzere başka şeyhlik cihetlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında vakfa ait XIX. yy. muhasebe kayıtlarının ikisinde meşihat görevini ifâ eden tek kişi olarak Dede Osman Efendi kaydedilmiştir (**Bkz. Tablo 16, 17 ve 18**). Bir çok tarikatın ritüellerini insanların manevî dünyasına sunan bu Kadirî zikirinin²⁶¹ farklı şekilleri hâvî olmasının nedenlerinden birisi de farklı tarikatlara mensup şeyhlerinin bu zâviyede görev almış olmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Günümüzdeki haliyle külliye içerisindeki yerinin tam olarak bilinmediği zâviye ile ilgili olarak R 1294/1878-1879 tarihli muhasebe kaydında 420 kuruşluk bir bedelle duvarlarının tâmir edildiği kaydedilmiştir.²⁶² Gerek bu kayıttan ve gerekse atama kayıtlarından XX. yy'a kadar zâviyenin faaliyet gösterdiği ve binâsının ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

Ezcümle Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaranın batısında yer alan Dede Osman Efendi türbesinin de yer aldığı revaklı yapı ile bu gün müezzin ve dernek odaları olarak kullanılan mekânın (**Bkz. Resim 11.**) zâviye binâsı olduğu değerlendirilebilir. 1980'li yıllarda büyük bir onarım geçirdiği anlaşılan (**Bkz. Resim 12.**) bu mekânın bugünkü mahiyete büründüğü anlaşılmaktadır.

2.2.2. Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Cami

Yeni Mevlûd-i Halil Camii'nin doğusunda Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaranın batısında yer alan cami, Mevlûd-i Halilu'r-Rahman külliyesi içerisinde yer alan en eski yapılardan bir tanesidir (**Bkz. Resim 13**). Mevcut kaynaklara göre yapı beş büyük dönem geçirmiştir. İlk olarak Seleukoslar döneminde alana, bir putperest tapınağı yapılıır. Yahudilik döneminde aynı alanda bir havranın varlığından bahsedilir. Hıristiyanlığın ilk

²⁶⁰ VGMA, *Defter 167*, s. 132, sıra. 1103.

²⁶¹ Ali Tenik, "Sosyo-Psikolojik Açıdan Zikir ve Şanlıurfa Dergâh Camii Örneği", *Tasavvuf Dergisi*, Sayı 8, Ankara 2002, s. 105.

²⁶² BOA, *Ev. Mkt. 1876*, s. 17.

dönemlerinde, M.S.150 yılında, aynı alana Hıristiyanlar Kilisesi adında bir kilise inşâ edilir. Bizans döneminde ise bu alana Urfa Ayasofyası yapılır.²⁶³

Bu gün müezzin odası olarak kullanılan avlunun doğusundaki odada yer alan inşâ kitâbesinde caminin Rebiü'l-ahir 929/1523 tarihinde Sultan Selim Han oğlu Süleyman Han hilafeti zamanında Muhammed Salih Paşa tarafından binâ ve imâr edildiği yazılıdır.²⁶⁴ Kitâbeye yazılan "...*Ve kad bena hâzâ'l-i'mâret fi eyyâm-ı es-Sultan Süleyman ibni es-Sultan Selim.*"²⁶⁵ ifadelerinden bu kitâbenin sadece cami kitâbesi olmadığı anlaşılmaktadır. Zira *imâret* ifadesi, harâbın zıddı, şen ve âbâd olmak mamurluk anlamlarına geldiği²⁶⁶ gibi daha önce de değinildiği üzere, Türkler'in cami, medrese, hastahâne, aşhâne, misâfirhâne, hankâh, türbe, kale gibi binâlara tek tek olduğu kadar hepsine umumiyetle imâret adını da verdiklerini²⁶⁷ göz önüne alırsak cami ile birlikte imâret ve zâviye gibi yapıların da binâ veya ihya edildiğini söylebiliriz. Filhakika 1523 tarihinde Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakfı'na ait bir imâretin var olduğu ve faaliyet gösterdiği (Bkz. Tablo 11.) 1566 tarihine gelindiğinde ise imâretin hizmet vermediği anlaşılmaktadır. 1518 tarihli tahrîrde Hasan Padişah (Akkoyunlu Uzun Hasan) Vakfı'ndan olarak kaydedilen²⁶⁸ Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nin varlığı bilindiğinden burası hâricinde kalan yerlerin Sultan Süleyman Han zamanında binâ veya yeniden mamur bir hale getirildiğini söylebiliriz. Cami, zâviye ve imâretin (aşevi) bulunduğu bu yere, Osmanlı döneminde 1523 tarihinde hazire, oda ve revaklardan oluşan günümüzdeki külliye yapılmıştır.²⁶⁹ Vakfa ait XVI. yy. muhasebe kayıtlarında cami veya zâviye ile ilgili olarak tâmirat, inşâ ve muhtelif malzeme alınması için harcamaların yapıldığına ilişkin bir bilgi veya belge mevcut değilken XIX. yy. kayıtlarında cami ile ilgili olarak, tâmirat yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. R 1264/1848-1849 tarihli muhasebe kaydında cami döşemesi ve savak yapılması için ustaya ücret verildiği²⁷⁰ diğer bir kayıt olan R 1287/1871-1872 tarihli

²⁶³ <http://www.urfakultur.gov.tr/Eklenti/21672,envanter-merkez.pdf?0>.

²⁶⁴ Muhammet Aslan, *Şanlıurfa'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescit Mimarisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 146-147.

²⁶⁵ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 112.

²⁶⁶ Pakalın, *a.g.e.*, s. 61.

²⁶⁷ Ergin, *a.g.e.*, s. 5.

²⁶⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 179.

²⁶⁹ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 110.

²⁷⁰ BOA, *Ev.d. 12373*, s. 5.

muhasebe kaydında ise kilim ve hasır masrafından ayrı olarak cami-i şerifin sıvasıyla ve yanına tahta döşemeleri için masraf yapıldığı kaydedilmiştir.²⁷¹

Günümüzde Kadirî zikrinin yapıldığı yer olan Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Camii'nin, batısında bulunan ve külliyeeye söz konusu ismin verilmesine vesile olan Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaranın kapısı üzerinde yer alan kitâbede hat tarzından Eyyûbî dönemine ait olduğu tahmin edilen iki satırlık yazının birinci satırında bu imâretin hangi sultan zamanında yapıldığı yazılmış olmasına rağmen sultanın adının ve tarihin yazıldığı yer tamamen kırılmıştır.²⁷² Vakıf kayıtlarında ise bu mağara ile ilgili olarak herhangi bir kayıt bulunmaz iken cami ile ilgili çok sayıda kayıt tespit edilmiştir. Cüzhân, duâgû, hâtib, muhaddis, vâiz, loğkeş, cuma müezzini, evkat-ı hamsede müezzin, aşırhan ve imam gibi görevlilerin camide görev yaptığı anlaşılmaktadır (**Bkz. Tablo 19**). Günümüzdeki yapısıyla değerlendirildiğinde Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Cami'nde görev yapan kişilerin bu kadar fazla olması pek mümkün görülmemekle beraber dönemin istihdâm ve vakıf anlayışına uygun olduğunu ya da caminin günümüzdeki var olan camiden daha büyük olduğunu söyleyebiliriz. Vakıftan istifade eden mürtezikalara bir tek görev verilmeyip çoğu zaman birkaç görevin aynı kişiye verildiği de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu görevlilerin yanında aynı zamanda zâviyede de görev yaptığı telâkkî edilen bevâb, kayyım ve ferrâş gibi görevliler de burada görev yapmışlardır (**Bkz. Tablo 16 ve 17**).

Tablo-19: Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Cami Görevlileri

Görev Türü	Görevli Adı	Alınan ücret /Günlük	Görevden Ayrılma Sebebi	Yeni Atanan Görevli Adı	Atanma Tarihi /Hierî/Miladî
Cüzhân ²⁷³	Hamza	2 akçe	Fevtiyle	es-Seyyid Abdurrahman	1143/1730
Duâgû ²⁷⁴	Ebubekir	3 akçe	Ferâğından	Ahmed	1143/1730
Hâtib ²⁷⁵	Seyyid Mehmed	10 akçe	Fevtiyle	Oğlu Yusuf	1175/1761
Muhaddis ²⁷⁶	el-Hac İshak	5 akçe	Fevtiyle	Oğlu Abdullah	1154/1741
Vâiz ²⁷⁷	Ahmed	5 akçe	Fevtiyle	Şeyh Halil	1148/1735

²⁷¹ BOA, *Ev.d. 18274*, s. 101.

²⁷² Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 108.

²⁷³ VGMA, *Defter 1088*, s. 50.

²⁷⁴ VGMA, *Defter. 1088*, s. 51.

²⁷⁵ VGMA, *Defter 1117*, s. 34.

²⁷⁶ VGMA, *Defter 1088*, s. 58.

Loğkeş ²⁷⁸	Mehmed	1 akçe	Fevtiyle	İsmail bin Hamid	1148/1735
Cuma Müezzini ²⁷⁹	Mehmed	1 akçe	Fevtiyle	Kardeşi İbrahim	1108/1696
Evkât-ı Hamsede Müezzini ²⁸⁰	Dervîş Hacı Mehmed	-	Ferâğından	Oğlu Abdurrahman	1108/1696
Aşırhan ²⁸¹	Abdurrahman	2 akçe	Fevtiyle	Oğlu Şeyh Mehmed	1192/1778
İmam ²⁸²	Hafız Halil Efendi	5 akçe	Fevtiyle	Hüseyin Efendi	1332/1913

Bu görev ve atamaların hâricinde camide şeyhlik görevine 2 Cemâziye'l-evvel 1257/22 Haziran 1841 tarihinde es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed ve es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahman Efendiler'in atandığı anlaşılmaktadır.²⁸³ 28 Cemâziye'l-evvel 1336/11 Mart 1918 tarihli i'lâm'da ise Hacı Abdurrahman Efendi bin Hacı Ali Efendi arzihal vererek vefat eden babası ile ilgili olarak "...Mevlûd-i Halil aleyhi's-selam Cami-i Şerifi'nde ramazanında salât-ı zuhûr edâsından sonra otuz sene mukaddem Sakıbiye müderrisi Ahmed Lami' Efendi ba'de'l-vefâti pederim Hacı Ali keza ba'de vefât tarafımızdan vaaz ve nasîhat ifâ olunmakta olub şu vecihle yüz seneden beri teâmülen vaaz ve nasîhat icrâ olunmakta olduğundan evkâf idaresi defterlerinde mukayyed olduğu üzere beher ramazan-ı şerif nihayetinde vaaziye ücreti olarak üç adet Osmanlı altunu mütevellî-i sâbık ve esbak tarafından ve a'şâr tahmisi bedelinden sekiz seneden beri i'tâ olunmakta iken..."²⁸⁴ şeklinde bahsettiği ifadelerinden camide ayrıca vaazın yanında nasîhatin de yapıldığı anlaşılmaktadır.

2.2.3. Mevlûd-i Halilu'r-Rahman İmâreti

Vakıf külliyele içerisinde misafirlerin, zâviyede görev yapan şeyhlerin, dervişlerin ve vakfın diğer görevlilerinin yemek ihtiyaçlarının karşılanması için imâret veya aşevi şeklinde teşekkül eden yapılar mevcuttu. Bu yapılar ya külliye içerisinde bağımsız ayrı bir yapıda ya da zâviye içerisinde yer alan mutfak ve bünyesindeki kilerle içiçe olarak

²⁷⁷ VGMA, Defter 1088, s. 57.

²⁷⁸ VGMA, Defter 1088, s. 57.

²⁷⁹ VGMA, Defter 1140, s. 310.

²⁸⁰ VGMA, Defter 1140, s. 309.

²⁸¹ VGMA, Defter 1096, s. 267.

²⁸² VGMA, Defter 167, s.260, sıra. 2123.

²⁸³ VGMA, Defter 168, s. 66, sıra. 289.

²⁸⁴ VGMA, Defter 2150/1, s. 291, sıra. 287.

belirlenmiş mekânlarda faaliyet göstermekteydiler. Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakfı'na ait bir imâret binâsının olup olmadığı konusunda mevcut bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1523 tarihli tahrîr defterinde yer alan vakfa ait muhasebe kaydında masârifât kısmında *taam* (yemek) başlığı altında harcamaların yapıldığı günlük olarak et, nohut, ekmek, buğday, tuz ve odun alındığı dolayısıyla da bir imâretin varolduğu (**Bkz. Tablo 11.**) tespit edilmiştir. Aynı tarihte vakıf bünyesinde günlük 2 akçe ile *tabbâhın* (aşçı) görev yaptığı kaydedilmiştir. Kayıta yemek için günlük 33 akçelik bir masraf yapıldığı²⁸⁵ ve bu meblağın 360 gün ile çarpımından yıllık 11.880 akçelik bir harcamanın yapıldığı görülmektedir²⁸⁶. 27.360 akçelik toplam masrafın % 43.4'lük kısmının imâret veya yemek için harcandığı görülmüştür.

Vakfın masrafları içerisinde imâretle ilgili olarak, Urfa'ya ait bütün vakıfların muhasebelerinin tutulduğu 1566 tarihli defterde ise herhangi bir kayıt veya ibare bulunmamaktadır (**Bkz. Tablo 12**). Bu tarih ve sonrasında imâretle ilgili olarak herhangi bir kayıt bulunmamakta iken XVII. ve XVIII. yy.'lara ait atama kayıtlarından imâretin faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Cemâziye'l-evvel 1139/ Aralık 1726 tarihli atama kaydında günlük dört akçe ile *Matbah Kâtibi* olan Ömer na-ehil olmakla emmizâdesi Mustafa'ya kadısı İsmail arzıyla inâyet buyrularak²⁸⁷ atamanın yapıldığı görülmüştür. h.1155-h.1243 tarihleri arasındaki atamaların kaydedildiği defterde *Kalayi-i İmâret* (İmâret Kalaycısı) ve *Şeyh-i Matbah* olan kişilere ait atama kayıtlarına rastlanılmıştır.²⁸⁸ Cemâziye'l-sâni 1110 /Aralık 1698'de ise dört akçe ile *Anbarcı* Ahmed'in atık berâtının tecdîd edildiği görülmüştür.²⁸⁹ Bu atamaların hâricinde h.1171/1757-1758 tarihinde yevmi 3 akçe ile *tabbâh* atamasının yapıldığı ve Hindiyân taifesine imâret bünyesinde pişirilen yemekten verildiği kaydedilmiştir.²⁹⁰ Yapılan bu tevcihâtlardan imâretin XVIII. yy.'a kadar faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. XVII. ve XVIII. yy.'lara ait imâret bünyesindeki görevlilere ilişkin olarak XIX. yy'a ait muhasebe kayıtlarında herhangi bir bilgi görülmemektedir (**Bkz. Tablo 16, 17 ve 18**). Günümüzdeki yapısıyla imâret, *matbah*

²⁸⁵ BOA, TD. 998, s. 219.

²⁸⁶ 1 yıllık harcamanın hesaplanmasında Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'na ait 1566 tarihli muhasebe kaydında "taam" başlığı yapılan harcamada günlük 49.5 akçelik bir harcama yapılmış olup, yıllık harcama oranı ise 17.820 akçe olarak hesaplandığından (TKGMA, ED. 574, s. 7) $17.820/49.5=360$ rakamı bulunmuştur ki bu hesaplama Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakfı imâreti için de kullanılmıştır.

²⁸⁷ VGMA, Defter 1128, s. 11.

²⁸⁸ VGMA, Defter 491/2, s. 304, sıra. 1.

²⁸⁹ VGMA, Defter 1140, s. 313.

²⁹⁰ VGMA, Defter 491/2, s. 314, sıra .1

(mutfak) ve anbarın külliyesinin içerisinde yer alıp almadığı veya neresinde olduğuyla ilgili olarak herhangi bir bilgi mevcut olmamakla beraber, cami ve mağaranın batısında yer alan revaklı yapı, türbe ve müezzin ile dernek odaları olarak kullanılan yer zâviye olarak değerlendirildiğinden imâretin bu yapı içerisinde olduğu telâkkî edilmektedir.

Tablo-20:Mevlûd-i Halilü'r-Rahman İmâreti Görevlileri

Sıra No	Görev Türü	Alınan ücret /Günlük	Atanma Tarihi Hicrî/Miladî
1	Anbarcı	4 akçe	1110/1698
2	Matbah Kâtibi	4 akçe	1139/1726
3	Kalayi-i İmâret	-	1155-1243/1742-1827
4	Şeyh-i Matbah	-	1155-1243/1742-1827
5	Tabbâh	3 akçe	1171/1757

III. BÖLÜM

HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARI'NIN URFA'NIN SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYATINA KATKILARI

XVI. yy.'da zâviye vakıfları olarak faaliyet gösterdiklerini belirttiğiniz Ayn-ı Halilu'r-Rahman ve Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakıfları, Urfa'nın kültürel ve ekonomik açıdan gelişmesine bir hayli katkı sağlamışlardır. Eyyûbî, Akkayonlu ve akabinde Osmanlı dönemlerinde faaliyet gösterdikleri anlaşılan Halilu'r-Rahman Zâviyeleri'nin, özellikle Osmanlı döneminde faal bir kültür merkezi olduğu, bünyesinde bulundurdıkları cami, imâretler, zâviyeler, Hz.İbrahim'in doğduğuna inanılan mağara ve ateşe atıldığına inanılan mekân ile Balıklı Göl gibi sürekli insanların ve ziyaretçilerin gelip uğradığı ve kültür alış-verişinin yoğun olarak yaşandığı bir mekân olarak günümüze ulaşabilen ender vakıf külliyelerinden bir tanesi de Halilu'r-Rahman Vakıflarıdır.

Şehrin kalesine, kutsal mekânlarına, han ve çarşıları ile mekânsal yakınlıkta bulunması günümüzde dahi Urfa'nın en canlı ve hareketli yerlerinin başında olmasını sağlamıştır. Osmanlı döneminde camileri, zâviyeleri ve imâretleri bünyesinde barındırdığını belirttiğimiz Halilu'r-Rahman Vakıfları tarikatların ve dervîşlerin de yoğun olarak faaliyet gösterdiği bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehir, mahalle ve vakıf ilişkisinin ne kadar iç içe olduğunun günümüzdeki en canlı örneklerin başında ismi geçen vakıflar gelmektedir. Zira şehir Osmanlı kanunnâmesinde Cuma namazı kılınan ve ticaretin gerçekleştiği pazarı bulunan bir yerdi.²⁹¹ Şehirlerin temel unsurları olan mahalleler ise, içerisinde çarşı-pazar, evler ve yolların hepsini barındırırdı. Bu bağlamda Halilu'r-Rahman Mahallesi'nde, günümüzdeki ismiyle Gölbaşı Mahallesi, Balıklı Göl Platosu'nda kurulan Halilu'r-Rahman Vakıfları zamanla oluşan birer külliye şeklinde gelişerek, zâviyeleri, camileri, imâretleri ve bünyesinde barındırdığı tarikat şeyhleriyle toplumun sosyal ve kültürel hayatına sağladığı katkılar yanında, külliyeler

²⁹¹ Pamuk, *a.g.m.*, s. 360.

içerisinde yer alan mezkûr yapılarda görev alan görevlilere de istihdâm sağlamıştır. Ayrıca sahip olduğu akar nevinden çarşı, dükkân ve hamam gibi yapılarla şehrin imâr hale gelmesine de katkı sağlamıştır. Halkın ibadetlerini icrâ ettiği camiler aynı zamanda birer eğitim mekânı idi.²⁹² Bu minval üzere camilerde görev alan vâizler vasıtasıyla devlet kendi istedikleri doğrultusunda toplumu eğiterek yönlendirmiştir.²⁹³ Filhakika daha önce de değindiğimiz gibi Halilu'r-Rahman Vakıfları bünyesinde İbrahim Halebî dersiyesinin okutulması, Tahtemur Camii'nde görev alan Muallim-i Sıbyan'a vakıf tarafından günlük olarak belli bir meblağın verilmesi, Ramazan ayında Mevlûd-i Halil Camii'nde vaaz ve nasîhat edilmesi vakfın eğitim ve kültürel amaçlara yönelik faaliyetleri olarak gösterilebilir. Yine zâviyede görevli olan şeyhler tarafından ehl-i tarikat olan insanlara ve dervîşlere yönelik dinî, kültürel ve sosyal faaliyetlerin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nde şeyhlik görevini ifâ eden ve Buluntu Hoca'nın hocası olan Hacı Hafız Mustafa bin Hasan görev aldığı bu zâviyeye yüzlerce ciltlik kitap vakfetmiş Urfa'da Buluntu Hoca gibi bir âlimin yetişmesinde büyük bir etki sağlamıştır.

Mevlûd-i Halillu'r-Rahman Zâviyesi'nde ise Dede Osman Efendi şeyhlik görevini ifâ etmesinin yanında şehrin manevî ve dinî hayatına büyük bir etki yaparak dönemin önemli bir manevî şahsiyeti olarak kabul görmüştür. Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaranın batısında yer alan türbede medfûn olan Dede Osman Efendi'ye ait caminin ziyaret girişi yanındaki kendi halvetgâhında tesbih, cübbe ve bıraktığı diğer kitapları bulunmakta olup,²⁹⁴ bu kitaplar 40 cildi aşkın vakfettiği kitaplardan bir kısmı olmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin zâviyeler vasıtasıyla yeni fethedilen yerlerde iskân sağlamak, ahaliyi otoriteye alıştırmak, kültürel, dinî ve siyasî birliği sağlamak gibi gayelerle bu kuruluşlara bazı ayrıcalıklar verdiği aşîkârdır. Devletin bu siyasetini iki başlık altında toplamak mümkündür:

1-Yeni fethedilen topraklarda yerleşen şeyhlere vakıflar tahsîs edip zâviyeler açmak veya vakfi olanın vakfını genişletmek,

²⁹² Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK. Yay., Ankara 2000, s. 146.

²⁹³ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998, s. 170-171.

²⁹⁴ Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Şanlıurfa Valiliği Yay., Konya 2012, s. 197.

2-Selçuklulardan ve beyliklerden geçen zâviyelerin vakıf ve imtiyazlarını olduğu gibi bırakmak, gerekirse yeni vakıflarla takviye etmek.²⁹⁵ Tasniflendirilmesinde birinci maddeyle ilişkilendirebileceğimiz Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın 1518 tarihinde yapılan tahrîrde Hasan Padişah Vakfı'ndan (Akkoyunlu Uzun Hasan) olduğu kayıt edilmişken²⁹⁶ akabinde Sultan Süleyman'ın Mevlûd-i Halil Zâviyesi'ne 21 Cemâziye'l-evvvel 942/ 17 Kasım 1535 tarihinde bazı köylerin tımar hisselerini ve yine mezkûr sultan Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi için ise Evâsıt-ı Şa'ban 941/Aralık 1541 tarihinde müstakil bir vakfiye ile bazı köylere ait öşür gelirlerini vakfederek mevcut olan vakıfları maddî açıdan destekleyerek faaliyetlerine devam etmesini sağlamıştır.

Kanunî Sultan Süleyman bahsi geçen vakfiyesinde zâviyede görev yapacak tarikat ehli olması lazım gelen şeyhle ilgili olarak “... *merkûm zâviyeye mutteki muteşerri' kanâatli tama'sız bir kimse şeyh nasb olunup bunun hem şeyh ve hem ferrâş olmasını...*” şart koştuğu anlaşılmaktadır.²⁹⁷ Hangi tarikattan olduğu hakkında malûmâtımız olmayan ve 1523 ile 1566 tarihli tahrîrlerde vakfa ait muhasebe kayıtlarında görevliler arasında yer alan şeyhin Sultan'la veya yönetimle bir bağının olduğu aşikârdır. Zira gerek dönemin vakıf, zâviye ve tarikat ilişkileri ve gerekse devlet tarafından özellikle şehirde kurulan zâviyelere, masraflarını karşılamak üzere, belli bir miktarda arsa ve emlâkin geliri vakfedilmiş veya devlet hazinesinden tahsîsât yapıldığı görülmektedir.²⁹⁸ Bu itibarla her hangi bir tarikata bağlı bir şeyh yanında belli sayıdaki müridiyle ya bir şehir, kasaba ve köyde ya da yol üzerinde uygun bir mevkide açılan zâviyelerde bulunan şeyhlerin ehl-i tarikat olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Halilu'r-Rahman Vakıfları bünyesinde görev alan şeyhlerin de herhangi bir tarikata mensup olmaları lazım gelir. Bünyelerinde barındırdığı bu tarikat şeyhlerinin yanında aynı zamanda yine ehl-i tarikat olduğu anlaşılan Hindîyan taifesine vakıf tarafından yardım yapıldığı kaydedilmiştir.²⁹⁹

Şehre kültürel ve sosyal açıdan sağladığı katkılardan başka muhtelif akara da sahip olduğu görülen Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın bu yönüyle de şehrin imâr hale gelmesine ve de dolayısıyla buralarda çalışan görevlilere iş imkânı sağlamış olmasıyla istihdâma da

²⁹⁵ Ocak, *a.g.m.*, s. 257-258.

²⁹⁶ Turan, *a.g.e.*, s. 173.

²⁹⁷ VGMA, *Defter 587*, s. 75, sıra. 106.

²⁹⁸ Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Paris 1975, s. 230.

²⁹⁹ TKGMA, *ED. 574*, s. 6.

katkısı olmuştur (**Bkz. Tablo 21**). Osmanlı şehirlerinde çarşı, arasta, han ve bedesten gibi ticarî mekânların bir kısmı özel şahısların mülkiyetinde iken bir kısmı da vakıflara aitti. Bu bağlamda vakıflarla esnaf arasındaki kira, kiracı, icâreteyn/çifte kiralama, mukataalı arazi, gedik, inhisar/tekelde bulundurma gibi bir takım hukukî ve iktisadî yönleri ağır basan uygulamalar bulunmaktaydı.³⁰⁰ Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfı'na ait şehirde çarşının iç ve dış kısmında bulunan 13 adet dükkânın zimmîlere icâre yöntemiyle kiralanması bu tür uygulamalara örnek olarak verilebilir.³⁰¹ Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Vakfı'nın ise 1566 tarihinde icâre-i zemin yöntemiyle kiraya verilen 46 adet *tabbâh* (lokanta) dükkânın olduğu kayıt edilmiştir.³⁰²

Tablo-21: Halilü'r-Rahman Vakıflarına Ait Akarlar³⁰³

Akar Nevi	Mahalli	Adeti	Tasarruf Şekli
Dükkân	Şehir Merkezi	18	İcâre
Hamam	Şehir Merkezi	1	İcâre
Tabbâh Dükkânı (Lokanta)	Şehir Merkezi	46	İcâre-i Zemin
Hane	Şehir Merkezi	7	İcâre-i Zemin
Köy/Mezraa	Bozova/Şehir Nahiyesi	6	Öşür
Bağ/Bostan	-	35 kıt'a	İcâre

Bünyesinde barındırdığı imâretlerle gelip geçen yolculara yiyecek, içecek ve yatacak yer temin eden zâviye vakıflarından olan Halilü'r-Rahman Vakıfları'nın XVI. yy'da bünyesinde biri Mevlûd-i Halilü'r-Rahman diğeri Ayn-ı Halilü'r-Rahman olmak üzere iki ayrı imâreti barındırdığı görülmektedir. Muhtaçların ve yolcuların yemek ve barınma ihtiyaçlarını karşılayan bu zâviyeler ve bünyesindeki imâretler aynı zamanda vatandaş ile devlet arasında bağ kurma gibi bir fonksiyona da sahipti. Bunun yanında, zâviyeler ayrıca halkla irtibatın sağlandığı kültür alış-veriş merkezleriydi.³⁰⁴

³⁰⁰ Hüseyin Çınar, "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayıntab'daki Vakıf Boyahaneleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı. 40, VGM. Yay., Ankara 2013, s. 34.

³⁰¹ TKGMA, *ED. 574*, s. 6.

³⁰² *Aynı defter*, s. 8.

³⁰³ Tabloya ilişkin bilgiler TKGMA, *ED. 574*, s. 6-8'de yer alan kayıttaki bilgilerden istifade edilerek elde edilmiştir.

³⁰⁴ Pamuk, *a.g.m.*, s. 367.

XVI. yy. Osmanlı düşünürü Kınalızâde Ali Çelebi, Farabi'nin tasarladığı "erdemli ve mutlu şehirlerin Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında gerçekleştirildiğini" ifade eder. Bu mutlu şehirlerin odak noktasında ise "imâret siteleri" diye adlandırılan vakıf külliyeleer bulunmaktadır.³⁰⁵ Filhakika Kanuni Sultan Süleyman, Halilu'r-Rahman Vakıfları'nı ihya ederek bünyelerinde imâret, misâfirhâne gibi yapıları ya yeniden yapmış ya da işlevlerine devam etmesi için burası için bazı yerler vakfetmiştir. XVI. yy'a ait muhasebe kayıtlarında Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı bünyesinde bulunan imârette toplam vakıf gelirlerinin yarısından fazlası yemek için harcanmıştır (**Bkz. Tablo 22**).

Tablo-22: Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'na Ait İmâretin Toplam Gelir İçerisindeki Harcama Oranları

Tarih	Toplam Gelir/ Akçe	Gider Kalemleri/Yıllık	Yüzde
1566	46.287	İmâret 26.270	56.7
1566	46.287	Personel 13.680	29.5

Vakfın artan gelirlerinin % 13,6 küsur olarak hesaplandığı söz konusu muhasebe kaydında 360 gün boyunca yemek verildiği ve bazı özel günlerde de pilav pişirildiği kaydedilmiştir.³⁰⁶ Personele yıllık olarak verilen meblağın neredeyse iki katı olan imâret harcamaları için yapılan bu harcamadan yola çıkarak günlük ortalama kaç kişinin burada yemek yediğini tespit etmek zor görünse de çok sayıda insanın yemek yediği anlaşılmaktadır. 1523 tarihli tahrîrde ise Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakfı'na ait bir imâretin de var olduğu görülmüştür.³⁰⁷ Vakfa ait tutulan muhasebede toplam gelirin % 43.6'sının yemek yani imâret için harcandığı anlaşılmıştır. Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'na ait imâretten biraz daha küçük olduğu anlaşılan bu imâretin sonraki yıllarda kısmen de olsa faaliyet gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

Vakfın bu sosyal ve kültürel fonksiyonun yanında diğer önemli mevzûlardan birisi de istihdâm konusudur. Vakfın istihdâm faaliyetlerine yönelik olarak personel sayısı ve görev türleri yüzyıllara göre değişiklik arz etmektedir. Bunun nedenleri arasında genel istihdâm ve personel politikalarını gösterilebiliriz. Vakıflara ait personel sayıları ve görev türleri hakkında malûmâtlı bilgilerin yer aldığı kayıtların başında VGMA'da yer alan

³⁰⁵ Öztürk, *a.g.m.*, s.373.

³⁰⁶ TKGMA, *ED.* 574, s. 7.

³⁰⁷ BOA, *TD.* 998, s. 218-219.

Hurûfât Defterleri gelmektedir. Halilu'r-Rahman Vakıfları'na ait hurûfât defterlerinin taranması sonucunda *tecdidlerin* de (yenileme) yer aldığı 192 adet atama kaydı tespit edilmiştir. h.1108/1696-97 ve h.1203/1788-89 tarihleri arasında tutulan bu kayıtlar vakıf bünyesinde görev alan görevliler yanında, vakıf bünyesinde faaliyet gösteren cami, imâret, zâviye ve medreselerin işleyişiyle ilgili olarak da önemli bilgiler içermektedir.

Tablo-23:Halilu'r-Rahman Vakıflarında Görev Yapan Görevliler

Sıra No	Görev Türü	Alınan ücret /Günlük	Atanma Tarihi /Hicrî/Miladî
1	Cüzhân	3 akçe	1143/1730
2	Duâgü	3 akçe	1143/1730
3	Anbarcı	4 akçe	1110/1698
4	Aşırhân	2 akçe	1177/1763
5	Bevvâb	2 akçe	1168/1754
6	Câbî	4 akçe	1152/1739
7	Cuma Müezzini	1 akçe	1108/1696
8	Çerâgdâr	2 akçe	1198/1783
9	Enderun Ferrâşlığı	5 akçe	1147/1734
10	Evkât-ı Hamsede Müezzini	-	1108/1696
11	Ferrâş	5 akçe	1188/1774
12	Hâtib	10 akçe	1175/1761
13	İbrahim Halebî Dersiyesi	2 akçe	1198//1783
14	Kâtib	2 akçe	1139/1726
15	Kâtib-i Sâni	2 akçe	1145/1732
16	Loğkeş	2 akçe	1169/1755
17	Matbah Kâtibi	4 akçe	1139/1726
18	Muhaddis	5 akçe	1154/1741
19	Muhasebeci	4 akçe	1172/1758
20	Muhasib	4 akçe	1190/1776
21	Müezzini	5 akçe	1143/1730
22	Müderris	16 akçe	1156/1743
23	Nâzır	4 akçe	1173/1759
24	Nâzır-ı Nüzzar	4 akçe	1203/1788
25	Nevvab	2 akçe	1150/1737
26	Pazara Giden	3 akçe	1190/1776
27	Seccâde Nişîn Şeyhi	4 akçe	1171/1757
28	Seccâde-Nişîn	10 akçe	1188/1774
29	Suvari Câbîsi	5 akçe	1168/1754
30	Şeyh-i Çerâgdâr	2 akçe	1201/1786
31	Şeyh-i Matbah	3 akçe	1140/1727
32	Şeyhlik	10 akçe	1168/1754
33	Taşra Ferrâşlığı	2 akçe	1189/1775
34	Vâiz	5 akçe	1148/1735
35	Vakit ve Cuma Müezzini	3 akçe	1201/1786
36	Vekil-i Harc	4 akçe	1143/1730
37	Yevm-i Cuma Müezzini	2 akçe	1141/1728

Tevliyet, imamet, zevâidhor ve tabbâh gibi görevlilerin de bulunduğu (**Bkz. Tablo 1 ve 11**). Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın zengin bir idare ve yönetim kadrosunun olduğu anlaşılmaktadır. Ayn-ı Halilu'r-Rahman ve Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakıfları'na ilişkin bu atama kayıtlarından iki vakıf bünyesinde bir hayli kişinin çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak bu durumun XIX. yy.'a gelindiğinde değiştiği ve birçok görev türünün lağvedilip vakıf bünyesinde az sayıda çalışanın olduğu görülmektedir (**Bkz. Tablo 1, 10, 12 ve 16**).

SONUÇ

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Urfa, ilkçağlardan beri önemli bir kültür ve medeniyet şehri olagelmıştır. Şehirde, gerek çeşitli inançlar tarafından kutsaliyetine inanılması ve gerekse jeopolitik konumundan dolayı iktidar mücadelelerinin yoğun olarak yaşandığı görülmüş ve nihayetinde İslam hâkimiyeti döneminde de giren şehir sosyal, kültürel ve mimarî açıdan birçok değişikliğe uğramıştır. Bu bağlamda İslam medeniyetinin kültürel, sosyal, ekonomik ve eğitim amaçlı kurumlarının başında vakıf müessesesinin yeri ve önemi büyük olmuştur. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetiyle şehirde var olan vakıf sayılarında artışın yaşandığı ve şehrin adeta bir vakıf şehir şekline büründüğü anlaşılmaktadır. Zira Rızvan Ahmed Paşa Vakfı, Yusuf Paşa Vakfı gibi devasa büyüklükte vakıfların yanında eşraf, reâya ve ulemâya ait birçok vakıf Osmanlı Devleti döneminde kurulmuştur.

Önemli vakıflardan bir diğeri de Eyyubî ve Akkoyunlu Devletleri zamanında faaliyet gösteren ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetiyle beraber birer vakıf külliye haline getirilen Halilu'r-Rahman Vakıflarıdır. Vakıf külliyeler olarak XVI. yy'da faaliyet gösteren Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın vakıf boyutuyla ele alınıp incelenmesi bazı tarihî mekânların, şahsiyetlerin ve kutsal yerler hakkında ayrıntılı bilgilerin elde edilmesini sağlamıştır. Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi'nde görev yapan Dede Osman Efendi'nin bu zâviyeye konulmak üzere vakfettiği kitaplar, Ayn-ı Halilu'r-Rahman Medresesi'nde görev yapan müderrisler ve her iki vakıf bünyesinde faaliyet gösteren imâretler tespit edilen önemli bilgiler arasında gösterilebilir. Yine bu bağlamda Halilu'r-Rahman Vakıfları bünyesinde yer alan görev ve görevlilere ilişkin olarak tespit edilen atama kayıtlarından yapılış tarihi tartışmalı olan Ayn-ı Halilu'r-Rahman Medresesi hakkında önemli bilgi ve belgeler elde edilmiştir.

Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın özellikle zâviyeleri ve imâretleri ile şehir hayatına kattığı hoşgörü, sevgi ve saygı kültürünün yanında, bünyelerinde barındırdıkları kutsal mekânların günümüze değin ulaşmasına da büyük katkılar sağlamıştır. Adı geçen

vakıfların bünyesinde muhtelif tarikatların yoğun olarak faaliyet gösterdiği ve dönemin anlayışına göre bu mekânların birer eğitim ve kültür merkezi haline gelmesinde büyük katkıları olduğu anlaşılmıştır. Şeyhlerin vakfedilen kitapları, cuma günlerinde verilen nasihat dersleri ve fıkıh öğretileri halkın eğitim, kültür ve sosyal hayatına yön vermenin yanında, yönetimle olan bağlarının güçlenmesine de katkı sağlanılmıştır.

Zâviye, imâret, cami, türbe, kalay işlerinin yapıldığı atölye, şeyh ve dervîş hücreleri, kitaplık veya kütüphâne ve misâfirhâne gibi yapılar ile Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağara ve ateşe atıldığına inanılan yeri bünyesinde barındıran Halilu'r-Rahman Vakıfları muhtelif İslâm devletleri tarafından özellikle bu kutsal mekânların ihya edildiği ve öneminin korunmasına yönelik faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Eyyübîler döneminde yapılan cami, Akkoyunlu hükümdarının bu yerler için tahsîsâtlar yapması ve nihayetinde Osmanlı padişahlarının bazı köy ve mezraların öşür gelirlerini Ayn ve Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyelerine vakfetmesi bu faaliyetlere örnek olarak gösterilebilir.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde zâviye vakıfları olarak faaliyet gösterdiklerini Osmanlı döneminde yapılan 1518 tarihli tahrîrden öğrendiğimiz Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın gerek Akkoyunlu ve gerekse yapılan Ayn ve Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Camileri'nin bânisi olduklarını bildiğimiz Eyyubîler dönemine ilişkin olarak kaynak yetersizliği nedeniyle bazı bilgiler eksik kalmıştır. Dolayısıyla bu dönemlerde faaliyet gösteren zâviyeler, imâretler, medrese ve tarikatlar hakkında pek bilgi bulunmadığından mevcut yapısıyla bu binaların nerede olduğuna ilişkin bir fikir beyanında bulunmak zor olmuştur. Diğer bir mevzu ise Osmanlı döneminde XVI. yy'a ait tahrîr defterlerinde yer alan düzenli ve detaylı bilgilerin özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda gerek vakıfların tek merkezden yönetilmemesi ve gerekse bilgilerin derli toplu olmaması nedeniyle Halilu'r-Rahman Vakıfları'nın sahip olduğu dinî, hayrî, sosyal ve eğitim amaçlı yapılarının tarihî seyir içerisindeki gelişimlerinin izlenmesi imkânı kısıtlanmıştır. Bu sorun vakıf atama kayıtlarına ve şer'iyeye sicillerine başvurularak giderilmeye çalışılmış, XVII.ve XVIII. yüzyıllara ait vakıf atamaları Hurufat Defterlerinde yer alan bilgilerden istifade edilerek temin edilmiştir. Mezkûr atama kayıtlarından imâret ve zâviye görevlilerine ait önemli bilgiler elde edilmiştir. Başvurulan diğer arşiv belgelerinden olan şer'iyeye sicillerinde ise Halilu'r-Rahman Vakıflarına ilişkin olarak bahsedilen konularda kayda

değer bilgilere rastlanılmamıştır. Halilu'r-Rahman Vakıflarına ait gerek şer'iyeye sicillerinde ve gerekse vakıf kayıtlarında XVII. ve XVIII. yy'lara ait düzenlenen bir muhasebe kaydına rastlanılmamış olması bu yapıların işlevleri, tarihî gelişimleri ve günümüzde haliyle külliye içerisinde nerede yer aldıkları konusunda kesin bir bilgi vermemizi engellemiş ve bu konuda daha çok mevcut belgelerin analizine dayalı olarak tarafımızdan yorumlar yapılabilmiştir.

Bu çalışma ile önemli bir boşluk doldurulmaya çalışılmış, ileride yapılacak daha kapsamlı çalışmalara hem örnek olması hem de basamak olması hedeflenmiştir.

TABLÖLAR LİSTESİ

1. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfına Ait R. 1278./1862-1863 Tarihli Muhasebe Kaydı.....	26
2. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfına Ait R. 1287/1870-71 tarihli Muhasebe Kaydı.....	77
3. Ayn-ı Halilü'r-Rahman (Zâviyesi) Vakfının Yıllara Göre Gelirleri.....	27
4. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Camii'nin Görevlileri.....	29
5. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfı Bünyesinde Görev Yapan Müderrisler	35
6. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfına Ait 929 h./1523 Tarihli Muhasebe Kaydı.....	78
7. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesin'de Görev Yapan Şeyhler.....	44
8. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Rahmetullahu Aleyh Zâviyesinin 1566 Tarihli Muhasebesi.....	79
9. Ayn-ı Halilü'r-Rahman İmâreti'nin Giderleri	50
10. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesinin Yıllara Göre Gelir Durumu.....	54
11. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesi'nin h.929/1523 Tarihli Muhasebesi.....	80
12. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesi'ne ait 1566 Tarihli Muhasebe Kaydı.....	81
13. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesin'de Görev Yapan Şeyhler.....	56
14. Dede Osman Efendi'nin Mevlûd-i Halilü'r-Rahman'a Vakfemiş Olduğu Kitapların Listesi...	82
15. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zaviyesi'nde Görev Yapan Şeyhlere Yıllara Göre Yapılan Ödemeler.....	58
16. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Vakfına Ait R 1278/ 1862-1863 Senesi Muhasebesi.....	83
17. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Vakfına Ait R 1287/ 1871-1872 Tarihli Muhasebe Kaydı.....	84
18. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Vakfına Ait R 1294/1878-1879 Tarihli Muhasebe Kaydı.....	85
19. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Cami'nde Görev Yapan Görevliler.....	61
20. Mevlûd-i Halilü'r-Rahman İmâreti'ndeki Görevliler.....	64
21. Halilü'r-Rahman Vakıflarına Ait Akarlar.....	68
22. Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfı'na Ait İmâretin Toplam Gelir İçerisindeki Harcama Oranı.....	69
23. Halilü'r-Rahman Vakıflarında Görev Yapan Görevliler.....	70

TABLÖLÄR

Tablo-2: Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfına Ait R 1287/1870-71 tarihli Muhasebe Kaydı³⁰⁸

Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûna mülhak Urfa Sancağı'na tabi Urfa Kasabası'nda Halilü'r-Rahman Mahallesi'nde kâin Ayn-ı Halilü'r-Rahman Cami-i Şerifi vakfının mütevellisi Ömer Efendi ma'rifetiyle iki yüz seksen altı senesi Mart ibtidâsından Şubat gayetine değin bir senelik muhasebesidir.

Vâridât (Gelir)		Miktar (Guruş) Senevî	Para	Masârifât (Gider)		Miktar (Guruş) Senevî	Para
1	Yenice Karyesinde Vakıf Tarla Bedeli	450		1	Abdurrahman Efendi'ye Hitâbet Vazifesi	250	
2	Kazani Karyesinde Vakıf Tarla Bedeli	200		2	Mûmâileyhe Vâizlik Vazifesi	750	
3	Cevsek Karyesinde Vakıf Tarla Bedeli	491		3	Mûmâileyhe Müderrislik Vazifesi	1200	
4	Kızlar ve Karacaviran ve Semek ve Çakallu Mezraları	17277		4	Talebe-i Ulûm Vazifesi	600	
5	Maliye Hazinesine Ait Rub' Öşr-ü Hububat	2579	16	5	Salih Efendi'ye İmamet Vazifesi	150	
		18418 -2579 =15838	16 24	6	Şeyh Mehmed'e Meşihat Vazifesi	500	
6	İki yüz seksen altı senesi fazlası	-		7	Rafi Efendi'ye Bevvâblık Vazifesi	360	
7	İcâre-i Vahidelu Bir Kıt'a Bahçe İcâresi	1600		8	Mehmed Bedi Efendi'ye Müezzinlik Vazifesi	360	
8	İcâre-i Vahidelu Diğer Bir Kıt'a Bahçe İcâresi	550		9	Mûmâileyhe Ferrâşlık Vazifesi	360	
9	İcâre-i Vahidelu Diğer Bir Kıt'a Bahçe İcâresi	255		10	Münib Efendi'ye Kayımlık Vazifesi	360	
10	İcareteyn İle Bir Bab Dükkân Kirası	15		11	Loğkeş Ücreti	250	
11	İcareteyn İle Diğer Bir Bab Dükkân Kirası	12		12	Ömer Efendi'ye Tevliyet Vazifesi	1000	
12	İcareteyn İle Diğer Bir Bab Dükkân Kirası	33		13	Hacı Feyzullah Efendizâdelere Senevî Ber-Vechi Maktu ve Bedelatı?	40	
13	İcareteyn İle Diğer Bir Bab Dükkân Kirası	50		14	Mezkûr Bahçelerin Mülkiye Vergisi	280	
14	Hızır İlyas Kinisesi Arsası Maa-Kirası?	8		15	Seksen altı Senesinde Deyn-i Vakıf	2955	02
15	Şah Hüseyin Vakfından İâne	50		16	Zâviyenin Havlu ve Döşemesi Ta'miri Masârifi	2500	
16	Rızvaniye Vakfından İâne	33		17	Makam-ı Mezkûrda Müceddeden İnşâ Kılınan Hücerât ta'miri	2500	
17	Şeker Ali Vakfından İâne	10		18	Kilim Bahâsı	1660	
18	Hacı Abbas Vakfından İâne	33		19	Mum ve Şirliğân Bahâsı	2252	
19	Seksen Altı Senesinde Verilen Emlak Vergisinden Muahheren İstirdad Olunan	240		20	Süpürge, kandil ve Masârifât-ı Müteferrika-yı Sairesi	450	22
20	Hartavizâdelerden İâne	50					
21	Esbak Senelerden Terâküm Eden Fazlası	67190					
22	Toplam	85967	24	21	Toplam	18777	24

³⁰⁸ Bu tabloya ilişkin bilgiler, BOA, Ev.d. 18274, s.129'da yer belgeden istifade edilerek elde edilmiştir

Tablo-6: Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfına Ait h.929/1523 Tarihli Muhasebe Kaydı³⁰⁹

Vâridât (Gelir)		Miktar (Akçe) Senevî	Masârifât (Gider)		Miktar (Akçe) Günlük
1	Bağ-ı Viran maa Şurb-i Ma-i Ayn-ı Halil...? Ve nim adet	2400	1	Tevliyet	4
2	Bağ-ı Devesalah maa Şurb-i Ma-i Ayn-ı Halil...? ve 3 maa adet	1600	2	Meşihat	3
3	Bağ-ı Mülk maa Şurb-i Ma-i Ayn-ı Halil...?	800	3	İmamet	2
4	İcâre-i Zemin der-nezdi Ayn-ı Halil 1 kıt'a	120	4	Müezzın	2
5	İcâre-i zeminhâ-yı müteferrika der- Bab-ı Emir maa Şurb-i Ma-i Ayn-ı Karye? 17 kıt'a	1100	5	Ferrâş	1
6	İcâre-i zeminhâ-yı müteferrika der- Bab-ı Deke? maa Şurb-i Ma-i Ayn-ı Halil 23 kıt'a maa şurb-i maa, 3 adet? Ayn-ı Halil	1600	6	Nezâret	2
7	İcâre-i zeminhâ-yı Karapınar der-karye-i Cevsek 3 kıt'a	470	7	Kitâbet	2
8	İcâre-i zemin Karapınar der-Ayn-ı Zeliha 1 kıt'a	180	8	Cibâyet	1,5
9	İcâre-i Dekâkîn 9,5 bab	1584	9	Rekabe	1
10	Hisse-i an-Hamam-ı Mencek	720	10	Tabbâh(Aşçı)	1,5
11	İcâre-i zemin-i fart-ı Harran 1 müdlük	180	11	Gendüm-güb	0,5
12	İcâre-i bağ-ı Şaban der-bîrûn-şehir 1 kıt'a	40	12	Revgan	1
13	İcâre-i bağ-ı Selim der-bîrûn-şehir 1 kıt'a	15	13	Gûşt	4,5
14	Hisse-i malikâne-i karye-i Kızıllar maa mezra-i Davranviranı ber-vechi öşür	1549	14	Nân	3,5
15	Hisse-i malikâne-i karye-i Karacaviran tabi-i şehir ber-vechi öşür	1500	15	Hınta maa..? Hınta	2,5
16	Tohum-ı çeltuk ...? müddan-ı der Harran ki an kadim ziraat ...? el urz-ı safi	240	16	Hime ve Nemek	2
			17	Zevâidhor	1
	Toplam	14148		Toplam	35
					35x360=12600

³⁰⁹ Bu tabloya ilişkin bilgiler; BOA, TD. 998, s. 219-220'de yer belgeden istifade edilerek elde edilmiştir.

Tablo-8: Ayn-ı Halilü'r-Rahman Rahmetullahu Aleyh Zâviyesinin h.973/1566 Tarihli Muhasebesi³¹⁰

Vâridât (Gelir)		Miktar (akçe) Senevî	Masârifât (Gider)		Miktar (akçe) Yevmi(Günlük)
A	Mahsulât (öşür)		A	Minhel el-masârif (cihet)	
1	Mahsulât-ı karye-i Kızıllar tabi-i nahiye-i Bozâbâd maa- karye-i Karaviran	10065	1	Be-cihet-i tevliyet	8
2	Mahsulât-ı karye-i Karacaviran tabi-i nahiye-i Bozâbâd	8707	2	Be-cihet-i meşihat	3
3	Çiftlik ve arzı mezra-i karye-i Yenice	1365	3	Be-cihet-i imâmet	5
	Yekûn	=20137	4	Be-cihet-i tezin	1,5
B	İcâre-i Besatin (12 küt'a bağ)	15736	5	Be-cihet-i ferrâş	1
1	Zemin-i çiftlik ...?der-yed-i Hacı Yusuf	600	6	Be-cihet-i kitâbet	3
2	Zemin-i der- nezdi Karapınar? Der-karye-i Cevsek	320	7	Be-cihet-i cibâyet	1,5
3	Zemin-i der-karye-i Cevsek	40	8	Be-cihet-i nezâret	2,5
4	Zemin-i der-karye-i Cevsek	10	9	Be-cihet-i vekil-i harc	1,5
5	İcâre-i zemin haneha-i der-nezdi Tekye-i Hazret-i Halilü'r-Rahman der-uhde-i Mevlana Ali İmam ber vechi maktu	600	10	Be-cihet-i muallim Tahtemur Camii'nde ta'lîm-i Kur'an eylemek şartıyla	1
5	Mahsulât-ı icâre-i Hamam-ı Mencek fi yevm 2	720	11	Be-cihet-i nâzır-ı nüzzâr	2
6	Arz-ı mezbûrenin üzerine evler binâ olub icâresi mezkûr Ali İmam kabz eyleyub vakfa sal be-sal tisa mie akçe teslim eylediği ecilden lâzım olan meremmâtı vakıf cânibinden gördürürlermiş...?Meremmâtı kendi cânibinden olsun vakıfta bir akçe harc olunmaya? Olunan icâre meremmâtına kifâyet? Sahib-i be-nam-ı halet üzere....? Ederse ...?def'a icâre-i arz-ı ...?	Yekûn 18026	12	Be-cihet-i fukara-yı Hindiyân Vakıf kâim oldukça verile	1
7	İcâre-i Dekâkîn Bîrûn ve Enderûn-ı Kayseriyye (13 adet)	8127	13	Be-cihet-i ferrâş-ı helâ	1
C	Toplam gelir	46287	15	Zevâid-horân	3
			16	Zevâid-horân	1
			17	Be-cihet-i vazife-i ...? İbrahim	1
			18	Be-cihet-i vazife-i İbrahim	2
			19	Be-cihet-i vazife-i cüzhân be-nam-ı cevşen?	2
				Yekûn Fî yevm 38 Fî sene 13680	
			B	TAAM	
			1	Bahâ-yı güşt	15
			2	Bahâ-yı nân	15
			3	Bahâ-yı hınta Keyl:1 Şinik:1	6
			4	Bahâ-yı ...? hınta	1
			5	Bahâ-yı nemek ve nohud	2
			6	Bahâ-yı heyme	8
			7	Bahâ-yı vazife-i tabbâh	8
				Yekûn Fî yevm 49,5 Fî sene 17820	
			C	iç pilav ve ...?	8450
				Toplam masârifât =39950 El-baki=46337	

³¹⁰ Bu tabloya ilişkin bilgiler, TKGMA, ED. 574, s. 6'da yer belgeden istifade edilerek elde edilmiştir

Tablo-11: Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesi'nin h.929/1523 Tarihli Muhasebesi³¹¹

Vâridât (Gelir)	Miktar (akçe)	Masârifât (Gider)		Miktar (akçe) Yevmi(Günlük)
İcâre (bağ, dükkân, değirmen, hamam, malikâne, mahsul)	28848	A-Cihet		
		1	Tevliyet	6
		2	Meşihat	4
		3	Nakib	2,5
		4	İmamet ve tezin	3
		5	Ferrâş	1
		6	Müezzin	1,5
		7	Kitâbet	2,5
		8	Cibâyet	1,5
		9	Tabbâh	2
		10	Berâ-yı rekâbe	1
			Toplam	25
		B-Taam		
		1	Gûşt	13
		2	Nân	3,5
		3	Hınta	9,5
		4	Nemek	2
		5	Nohud	2
		6	Heyme	3
			Toplam	33
		C- Ziyade		
		1	Nâzır-ı nüzzâr	10
		2	Seyyid Dervîş Ali	3
		3	Şemseddin Vâiz?	3
		4	... Mehmed Has?	2
				18
Toplam	28848	Toplam	76 x 360=27360	78

³¹¹ Bu tabloya ilişkin bilgiler; BOA, TD. 998. s. 218-219'da yer alan kayıttan istifade edilerek elde edilmiştir.

Tablo-12: Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesi'ne ait h.973/1566 Tarihli Muhasebe Kaydı ³¹²

Vâridât (Gelir)	Miktar (akçe) Senevî	Masârifât (Gider)		Miktar (akçe) Yevmi(Günlük)
A-Bağ, değirmen, mahsul (öşür)	48663	Sıra No:	A-El-Vezâif (Cihet)	
B- İcâre-i Besâtin (23 kıt'a)	8260	1	Tevliyet	8
C-İcâre-i dekâkîn (5 adet)	2576	2	Meşihat	4
D- İcâre-i Zemin Dekâkîn-i Tabbâh (19 adet)	1368	3	İmamet	5
E- İcâre-i Zemin Dekâkîn-i Tabbâh (27 adet)	736	4	Tezin	3
F-İcâre-i zemin hane (7 adet)	160	5	Ferrâş	1
		6	Cibâyet	1,5
		7	Nezâret	2
		8	Nâzır-ı nüzzâr	4
		9	Cüzhân	1
		10	Molla Mehmed...?	2
		11	...?	1
		12	Vekil-i harc	1,5
		13	Molla Mehmed	4
Toplam	61763	Toplam		40x360=14400

³¹² Bu tabloya ilişkin bilgiler; TKGMA, ED. 574, s. 7'de yer alan kayıttan istifade edilerek elde edilmiştir.

Tablo- 14: Dede Osman Efendi'nin Mevlûd-i Halilu'r-Rahman'a Vakfetmiş Olduğu Kitapların Listesi³¹³

Kitap Adı	Adet/Cilt
Yazma Kelâm-ı Kadim	4 adet
Basma Kelâm-ı Kadim	4 adet
Tefsir-i Mevâkib	1 cilt
Basma Ahmedîye	1 cilt
Türkî Âşık Paşa Kitabı	1 cilt
Müzekkin-i Nüfûs	1 cilt
Behcetü'l-Esrar-ı Abdulkadir	2 cilt
Yazma Menâkıb-i Evliyâ	1 kıt'a
Muhammediye	1 cilt
Zubdetü'l-Asâr	2 cilt
Akayide Dair Ahadis	1 cilt
Nâtıku'l-Gayb	1 cilt
Türkî Muhammediye	1 cilt
Tefsir-i Tibyan	2 cilt
Risale-i Zikrullah	1 cilt
Mantuk-i Lugat Tercemesi	1 cilt
Risale Mecmuası	1 cilt
Şeyh Hidaye	1 cilt
Müzekkîn-i Nüfûs Eşref-i Rumî	1 cilt
Ravzatu'l-Ahbab	3 cilt
Basma Siyer-i Kebîr Tercümesi	1 cilt
Avdet-i İslâmiye	1 cilt
Menâkıb-ı Evliyâ	1 cilt
Menâkıb-ı Sultanu'l-Arifin	1 cilt
Evrad-ı Fethiye Şerhi	1 cilt
Becet-i Abdulkadir Geylani	1 cilt
Mürşidi'l- İbâd	1 cilt
Ceybu'l-Ebrâr?	1 cilt
Tercüme-i Nefahat	1 cilt
Menâkıb-ı Celaleddin Rumî	1 cilt
Tezkire-i Hazret-i Baba Süleyman	1 cilt
Risale fi-,,,	1 cilt
Şerhu Kenzu'l-Menakıb	1 cilt
İmadu'l-İslâm	1 cilt
Menâkıb-i Hilafe-i Reşidiye	1 cilt
Kara Davud Delail-i Şerif Şerhi	1 cilt
Tenbihu'l-Gafilin	1 cilt
Yazma Muhammediye Kitabı	1 cilt

³¹³ Bu kitap listesi, UŞS, No. 225, s. 288, sıra. 599'da yer alan vakfiyeden istifade edilerek elde edilmiştir.

Tablo-16: Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Vakfına Ait R 1278/ 1862-1863 Senesi Muhasebesi ³¹⁴

Nezâret-i celile-i evkâf-ı hümâyûna mülhak evkâfdan Urfa ve tevabilerinde kâin bi'l-cümle evkâf-ı şeriflerin iş bu yetmiş sekiz senesine mahsuben muhasebeleri bi'l-ru'ye vâridât bir kıt'a muhasebe defteridir.

Fazlası evladiyete meşrûta olmak üzere Mevlûd-i Ceddül Enbiyâ Ale'n-Nebihi ve Aleyhi's-Selam Efendimiz Hazretlerinin ru'yet olan vakf-ı şerifinin muhasebesi.							
Vâridât (Gelir)		Miktar (Guruş) Senevî	Para	Masârifât (Gider)		Miktar (Guruş) Senevî	Para
1	A'şâr-ı karye-i Şeyh Çoban tamamı	10500	-	1	Vazife-i Tevliyet	500	
2	İcâre-i Asiyâb der-Urfa 2 adet	5000		2	Vazife-i Meşihat	600	
3	İcâre-i Dekâkîn 2 adet	166		3	Vazife-i İmamet	300	
4	İcâre-i bağçe der-Urfa 2 adet	103		4	Vazife-i Müezzîn	200	
5	Hakr-ı Dükkân der-Urfa	6		5	Vazife-i Hitâbet	100	
6	Şah Hüseyin Vakfından	50		6	Vazife-i Ferrâş	100	
7	Hertavizâdeden	50		7	Vazife-i Vâiz	30	
8	Hâtibzâde vakfından	4		8	Vazife-i Loğkeş	75	
9	Güzerân eden senelerden	29830		10	Vazife-i Nezâret	50	
10	Toplam	45709		11	Vazife-i Tekye-i Hindi	5400	
				12	Bahâ-yı Şirliğân	100	
				13	Bahâ-yı Hasır	200	
				14	Masârifât-ı Müteferrik	200	
				15	Maaş-ı Muharrer	690	
				16	Harc-ı Muhasebe	185	
				17	Toplam	8639	

³¹⁴ Bu tabloya ilişkin bilgiler; BOA, *Ev.d. 17607*, s. 58'de yer belgeden istifade edilerek elde edilmiştir.

Tablo-17: Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Vakfına Ait R 1287/ 1871-1872 Tarihli Muhasebe Kaydı ³¹⁵

Nezâret-i Evkâf-ı hümâyûna mülhak Urfa Sancağı'na tabi Urfa Kazası'nda kâin Mevlûd-i Ceddü'l-Enbiyâ zâviye ve cami-i şerifi vakfının mütevellîsi Hüseyin Efendi ma'rifetiyle iki yüz seksen yedi senesi Mart ibtidâsından Şubat gayetine değin bir senelik muhasebesidir.								
Vâridât (Gelir)		Miktar (Guruş)	Para	Masârifât (Gider)		Miktar (Guruş)		
1	Şeyh Çoban Karyesi tamamı	7500	-	1	Dede Osman Efendi'ye meşihat vazifesi	1000		
2	Maliye hazinesine ait rub' öşrü	1500 =6000		2	Halil Efendi'ye imâmet vazifesi	500		
3	İki yüz seksen altı senesi fazlası	0000		3	Hacı Osman Efendi'ye hitâbet vazifesi	250		
4	İcâre-i vahideli iki bab asiyâb kirası	9600		4	Mûmâileyhe ferrâşlık vazife	250		
5	Derûn-ı şehre bir kıt'a bahçe icâresi	100	8	5	Salih Efendi'ye müezzinlik vazifesi	+400 =2400		
6	İcâre-i vahideli bir bab dükkân kirası	6	6	6	Baba Abbas'a? kayımlık vazifesi	150		
7	Şah Hüseyin vakfından iâne	50 =15756		7	Hacı Mehmed'e bevvâblık vazifesi	150		
8	Hartavizâdelerden ber vech-i maktu' alınan	50		8	Abdurrahman Efendi'ye vâizlik vazifesi	200		
9	İlikzâde vakfından iâne	50		9	Ömer ve Hüseyin Efendilere tevliyet vazifesi	1000		
10	Küçük Hâtib vakfından iâne	40 =15860	38	10	Ali ve Mehmed Efendilere ber vechi maktu' verilen	+102 = 4002		
11	Vakf-ı mezkûrun öteden beri terâküm olan fazlası	59206		11	Hindiyân tekyesine bâberât-ı ali şan mahsus olan taamiye bedelâtı	9000		
12	Zirde gösterildiği üzere de sene-i merkume masârifât fazlası olarak deyn-i vakıf bulunmakla ...? icâb eden	5997 = 53209		12	Mum ve şirliğân ve kandil ve saire bahâsı	1750		
13				13	Hasır bahâsı	1200		
14				14	Kilim bahâsı	1550		
15				15	Asiyâb-ı mezkûrun iki çift taş bahâsı	+1200 = 18702		
16				16	Cami-i şerifin...?	2450		
17				17	Asiyâb ve bahçenin üç senelik mülkiye vergisi	+ 705 =21857		
18				18	Maaş-ı muharrer ve harc-ı muhasebe	+00000 =21857		
19				19	Vâridât-ı mezkûresi	-15860 =-5997		
20				20	Deyn-i vakıf olub vâridât cihetinin merkum fazladan tenzîli lâzım gelen	5997		

³¹⁵ Bu tabloya ilişkin bilgiler; BOA, *Ev.d. 18274*, s. 101'de yer belgeden istifade edilerek elde edilmiştir.

Tablo-18: Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Vakfına Ait R 1294/1878-1879 Tarihli Muhasebe Kaydı³¹⁶

Vâridât (Gelir)		Miktar (Guruş)	para	Masârifât (Gider)		Miktar (Guruş)
1	Geçen sene muhasebesinde görünen fazlası		-	1	Dede Osman Efendi'nin meşihat vazifesi	1000
2	Şeyhçoban Karyesi bedel-i maktu'ası	10439		2	Halil Efendi'nin imâmet vazifesi	600
3	İcâre-i vahideli derûn-ı şehirde iki bab asiyâb kirası	8400		3	Hacı Osman Efendi'nin hitâbet vazifesi	250
4	Derûn-ı şehre bir kıt'a bahçe icâresi	100		4	Mûmâileyhin ferrâşlık vazifesi	350
5	Bir bab dükkân kirası	+6 =18945	8	5	Vâiz Efendinin vâizlik vazifesi	+200 =2400
7	Şah Hüseyin vakfından iâne	50 =15756		7	Salih Efendinin müezzinlik vazifesi	500
8	Hartavizâdelerden	50		8	Baba Abbas'ın kayımlık vazifesi	325
9	İlikzâde vakfından iâne	50		9	Hacı Mehmed'in bevvâblık vazifesi	325
10	Küçük Hâtib vakfından iâne	+4 =19099	38	10	Hüseyin ve Ali efendilere tevliyet vazifesi	1000
11	Ber vechi muharrer masârifât	-19099 =00000		11	Ali ve Mehmed Efendilere ber vechi maktu' verilen	+102 =4652
12	Vakf-ı mezkûrun öteden beri terâküm eden fazlası	53162		12	Osman Efendinin zevâidhan? vazifesi	45
13	Zam olunan fazlası	+00000 =53162		13	Hindiyân tekyesine bâ-berât-ı ali şan mahsus olan taamiyesi	9000
14	Beher sene vâridâtından hizmet-i vezâifi ve masârifât fazlası tenzîl olunduktan sonra kütür kalan fazlası zâviyenin i'mârına sarf olunmak üzere vakfiyesinde mukayyed ve mestûrdur.			14	Mülkiye vergisi	235
				15	Geçen sene muhasebesinde görünen ...?	935
				16	Mum ve şirliğân bahâsı	+750 =15617
				17	Kandil ve süpürge vesaire bahâsı	110
				18	Zâviye-i şerifin duvarı ta'mir masârifî	420
				19	Hindiyân tekyesinin duvarı ta'miriyle ...? toprak?	370
				20	İki bab asiyâbın taş bahâsı	1200
				21	Asiyâbların duvar vesair masârifleri	+310 =18027
				22	Hasır bahâsı	520
				23	Memşahânelerin ta'miriyle masârif...?	360
				24	Camii ve zâviye-i şerifin masârifî?	+192 =19099
				24	Maaş-ı muharrer ve harc-ı muhasebe	-00000 =19099
				25	İrâddan tenzîl ve muhasebe olunan	19099

Vakf-ı müşarûn-ileyhin doksan dört senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i mezbûre Şubat'ı nihayetine kadar ru'yet olunan bir senelik muhasebesi balada masârifâtı gösterildiği üzere mukayyed bulunmuştur. Fî 4 Zilhicce sene 1309 ve fî 17 Haziran sene 1308.

³¹⁶ Bu tabloya ilişkin bilgiler; BOA, *Ev.Mkt. 1876*, s.17'de yer alan kayıttan istifade edilerek elde edilmiştir.

KAYNAKÇA

A) ARŞİV BELGELERİ

1.Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakfiye Defteri No:587, s. 75, sıra. 5.

Vakfiye Defteri No:590, s. 123, sıra. 114.

Vakfiye Defteri No:1760, s. 39, sıra. 22.

Vakfiye Defteri No: 2113, s. 75, sıra. 106.

Atık Esas (Şahsiyet) Defteri No: 491/2.

Esas(Yeni Şahsiyet) Defteri No: 167, s. 12, sıra. 49.

Esas(Yeni Şahsiyet) Defteri No: 167, s. 132, sıra. 1103.

Esas(Yeni Şahsiyet) Defteri No: 167, s. 258, sıra. 2116.

Esas(Yeni Şahsiyet) Defteri No: 167, s. 260, sıra. 2123-2127.

Esas(Yeni Şahsiyet) Defteri No: 168, s. 66, sıra. 289.

Hurûfât Defterleri No: 1084, 1087, 1088,1090, 1091, 1093, 1095, 1096 1117, 1118, 1119, 1128, 1139, 1140 ve 1158.

Hülâsa Defteri No: 890, s. 217.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 111, sıra. 96.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 113, sıra. 97-98.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 193, sıra. 197.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 268, sıra. 287.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 293, sıra. 309-310.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 306, sıra. 333.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 321, sıra. 360-361.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 331, sıra. 376.

Vakıf Defteri No:2150/1, s.332, sıra.377.

Vakıf Defteri No:2150/1, s.342, sıra.397-398.

Vakıf Defteri No:2150/1, s.344, sıra.401-402.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 347, sıra. 406.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 348, sıra. 410.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 352, sıra. 420.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 353, sıra. 424.

Vakıf Defteri No:2150/1, s. 355, sıra. 426.

2.Şer'îyye Sicilleri

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 204, sıra. 201.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 206, sıra. 27.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 207, sıra. 44.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 207, sıra. 543.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 207, sıra. 554.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 207, sıra. 640.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 210, sıra. 497.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 218, sıra. 51.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 218, sıra. 142.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 218, sıra.226.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 218, sıra. 357.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 219, sıra.282.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 223, sıra. 557.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 225, sıra. 29.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 225, sıra. 599.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 225, sıra. 690.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 225, sıra. 810.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 226, sıra. 412.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 227, sıra. 197.

Şer'îyye Sicilleri Defter No: 227, sıra. 496.

3.Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Evkâf Defteri No: 574, s. 6-8

4.Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Tahrîr Defteri No:998, s. 218-220.

Evkâf Defterleri (Ev. d.) No:17607, s. 59.

Evkâf Defterleri (Ev. d.) No:12373, s. 5.

Evkâf Defterleri (Ev. d.) No:18274, s.101.

Evkâf Defterleri (Ev. d.) No:14164, s. 5.

Evkâf Defterleri (Ev. d.) No:15803, s. 24.
Evkâf Muhasebe (Ev. Mh.) Kalemî No:1500, s. 8.
Evkâf Muhasebe (Ev. Mh.) Kalemî No:2029, s. 67.
Evkâf Mektubi Kalemî (Ev. Mkt.) No:1876, s. 17
Evkâf Mektubi Kalemî (Ev. Mkt.) No:1352, s. 64.
Evkâf Mektubi Kalemî Cihât Kalemî (Ev. Mkt. Cht.) No: 14, s. 53.

B. KİTAP, MAKALE, LÜGAT VE ANSİKLOPEDİLER

AĞAOĞLU, Sami, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI-XVIII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2003.

AĞIRAKÇA, Ahmet, "İslam Fetihlerinden Günümüze Kadar Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", *Hız İbrahim'i Anma Şanlıurfa I. Kültür ve Sanat Haftası Faaliyetleri*, Şurkav Yay., Gaziantep 1992, ss. 92-107.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2013.

_____, "Osmanlı Hukukunda Tahsisat Kabilinden Vakıflar ve Konuyla İlgili Kanunî'ye Takdim Edilen Bir Risâle", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXI. İstanbul 1990, ss. 5-23.

ALKAN, Mustafa, "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi", *Vakıflar Dergisi* Sayı XXX., VGM Yay., Ankara 2007, ss. 1-35.

ALPER, Mehmet, *Urfa'nın Mekânsal Yapısı Türk-İslâm Mimarisindeki Yeri ve Önemi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1987.

ASLAN, Muhammet, *Şanlıurfa'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescit Mimarisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009.

BARKAN, Ömer Lütfi, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XXIII, İstanbul 1963, s. 238-296.

_____, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri Ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı II, Ankara 1942, ss. 279-304.

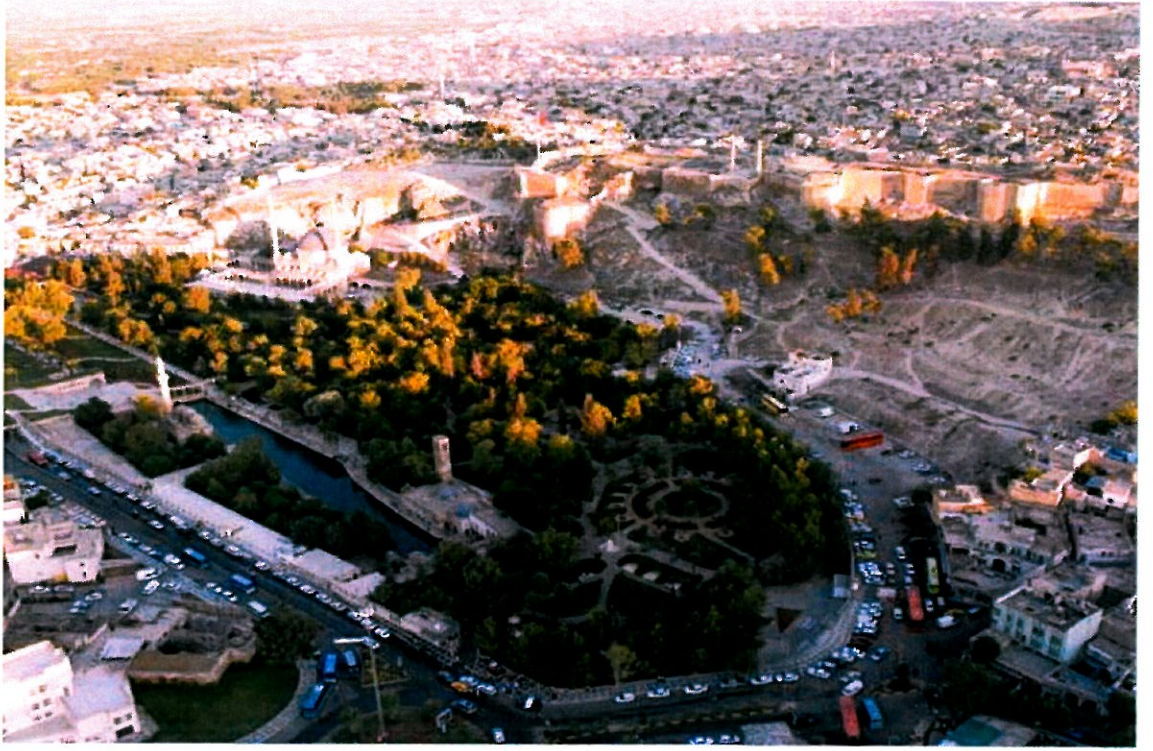
- BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2007.
- BERKİ, A. Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerde Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Elif Matbaası ,VGM Yay., Ankara 1966.
- _____, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, VGM.Yay., Ankara 1966.
- BEYAZIT, Yasemin, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, C.V, Sayı. I, Ankara 2013, ss. 39-69.
- BİRECİKLİ, İ.Burak, "Medine-i Urfa Şer'iyye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899", *Vakıflar Dergisi* Sayı.XXXVII, VGM., Yay., Ankara 2012, ss. 245-264.
- BORAZAN, Bünyamin, *Şanlıurfa ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2005.
- ÇETİN, Atillâ, "Arşiv Terimleri ve Deyimleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı. XII, VGM. Yay., Ankara 1978, ss. 351-394.
- ÇINAR, Hüseyin, , "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayıntab'daki Vakıf Boyahaneleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı.40, VGM. Yay. Ankara 2013, ss. 33-53.
- DEMİREL, Ömer, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK. Yay., Ankara 2000.
- DEMİRTAŞ, Hasan, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfat Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi* Say. XXXVII, VGM. Yay., Ankara, ss. 47-93.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ak Yay., Ankara 1998.
- ERDEM, Mahmut, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Urfa'da Sancak idaresi*, (Harran Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2009.
- EKİNCİ, Abdullah, *Ortaçağ'da Urfa-I (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim ve Felsefe Kenti)*, Atılım Üniversitesi Yay., Ankara 2006.
- ERGİN, Osman, *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- FAROQHİ, Suraiya, , "16. ve 17. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Âileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, ss. 197-229.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI.Yüzyılda Mardin Sancağı* ,TTK. Yay., Ankara 1991.
- GÜLER ,Selâhaddin E., *Urfa Tarihi*, Ş.Urfa Dersanesi Kültür Yayınları-1, Şanlıurfa 2004.
- _____, , "Eskiçağdan Kurtuluş Savaşına (1920) Kadar Urfa Tarihi", *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Şurkav Yay., Ankara 2002, ss. 11-31.

- GÜRAN, Tefik, *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.
- HAS, Şükrü Selim, “Halebî, İbrahim b. Muhammed” maddesi, *TDVİA*, C.XV, İstanbul 1997, ss. 231-232.
- İŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1960.
- HONİGMAN, E.– Göyünç ,N., “Urfa” maddesi, *İA.*, MEB., C.XIII, İstanbul 1986, ss. 50-57.
- KARAKAŞ, Mahmut, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa’da Kültür ve Eğitim*, Şanlıurfa Valiliği Yay., Konya 2012.
- _____, *Şanlıurfa Mezar Taşları*, Şurkav Yay., Şanlıurfa 1996.
- _____, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa Belediyesi, Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yay., Şanlıurfa 2001.
- _____, *Urfa’nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Yay., Ankara 2009.
- KAVAKLI, Sibel, “1890 ve 1895 Yılları Arasında Gaziantep’in Medrese, Yemek, Su ve Çeşme Vakıfları”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.20 No:1, Kastamonu 2012, ss. 313-326
- KAZICI, Ziya, “Vakıfların Osmanlı Eğitimindeki Yeri” *Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. yılı Özel Sayısı Diyanet İlmi Dergi*, Sayı I, Ankara 1999, ss.11-18.
- KORKMAZ, Mustafa, “İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa’nın Siyasî ve Sosyal Tarihi”, *Edessa’dan Urfa’ya* (Edit. Mehmet Çelik), Atılım Üniversitesi Yay. ,C.II, Ankara 2007, ss. 25-226.
- KURTOĞLU, Mehmet, “Şair Sakıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar” *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXXIV, VGM. Yay., Ankara 2011, ss. 107-154.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat, *Şanlıurfa İli Camileri*, Şanlıurfa Belediyesi Yay.,Ankara 2013.
- _____, “Dinî Mekanlar Camiler”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dinî Hayat*, (Edit. Yusuf Ziya Keskin), TDV Yay., Ankara 2011, ss. 97-156.
- _____, “Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış”, *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Şurkav Yay., Ankara 2002, ss. 67-101.
- _____, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1998.

- MEMİŞ, Mehmet, *Şanlıurfa Medreseleri, Marmamra Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.*
- MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.*
- OCAK, Ahmet Yaşar, "Zâviyeler (Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)" *Vakıflar Dergisi* Sayı. XII, Ankara 1978, ss. 247-270.
- ORBAY, Kayhan, "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları (Vakfiyeler, Şeriyye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrîr Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri)", *Vakıflar Dergisi* Sayı XXIX, Ankara 2005, ss. 27-42.
- OYMAK Mehmet, "Şehrin Mimarisi Yapısı", *Edessa'dan Urfa'ya* (Edit. Mehmet Çelik), Atılım Üniversitesi Yay.,C.II, Ankara 2007, ss. 408-456.
- ÖZCAN, Tahsin, *Klasik Dönem Osmanlı İmarat Sisteminin İktisadî İşleyisi, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.*
- ÖZÇELİK, İsmail "16. Yüzyılda Urfa'da Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakıfları", *Harran Dergisi, Şanlıurfa 1991, Sayı 38, ss. 8-10.*
- ÖZTÜRK, Nazif, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM. Yay., Ankara 1983.
- _____, "Osmanlı'da Vakıflar ve Şehircilik", *I. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, Türkiye Yazarlar Birliği Yay., Ankara 2011, ss. 372-388.*
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.I-III., İstanbul 1993.*
- PAMUK, Bilgehan, "Erzurum Şehir Hayatı'nda Vakıfların Rolü (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *I. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, Türkiye Yazarlar Birliği Yay., Ankara 2011, ss. 357-369.*
- PAY, Salih, , "Klasik Dönem Osmanlı Külliyyelerinde Personel Sistemi", *Türkler* (Edt. Hasan Cemal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., C.X., Ankara 2002, ss. 491-507.
- SEGAL, J. Benzion, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, (Çev. Ahmet Arslan), İletişim Yay., İstanbul 2002.
- TEKİN, Zeki, "Van Beylerbeyi Mustafa Paşa Vakfı" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı. XXII., Erzurum 2003.*
- TENİK, Ali, "Sosyo-psikolojik Açından Zikir ve Şanlıurfa Dergâh Camii Örneği", *Tasavvuf Dergisi, Sayı. VIII., Ankara 2002, ss. 97-116.*
- _____, "Tekke ve Zâviyeler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî*

- Hayat*,(Edit.Yusuf Ziya Keskin), TDV Yay., Ankara 2011,ss. 195-210.
- TURAN, A.Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı* ,TTK Yay., Ankara 2012.
- _____, “Şanlıurfa” mad., *TDVİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 336-341.
- ULUÇAM, Abdüsselâm, “Halilürrahman” maddesi, *TDVİA*, C.XV, İstanbul 1997, ss. 333-334.
- ÜNAL, M. Ali, *Osmanlı Müesseseler Tarihi*, Fakülte Kitap Evi, Isparta 2010.
- ÜNER, M. Emin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2009.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *İA.*, MEB. Yay., C. XIII, İstanbul 1986, ss. 153-172.
- _____, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi”, *Osmanlı*, (Edit. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, C. V, Ankara 1999, ss. 17-33.
- _____, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK., Yay., Ankara 2003.
- _____, “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı. XVII, VGM Yay., Ankara 1983, ss. 55-60.
- YILDIZ, Selami, *Peygamberler Diyarı Urfa*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya 2012.
- YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998.

RESİMLER

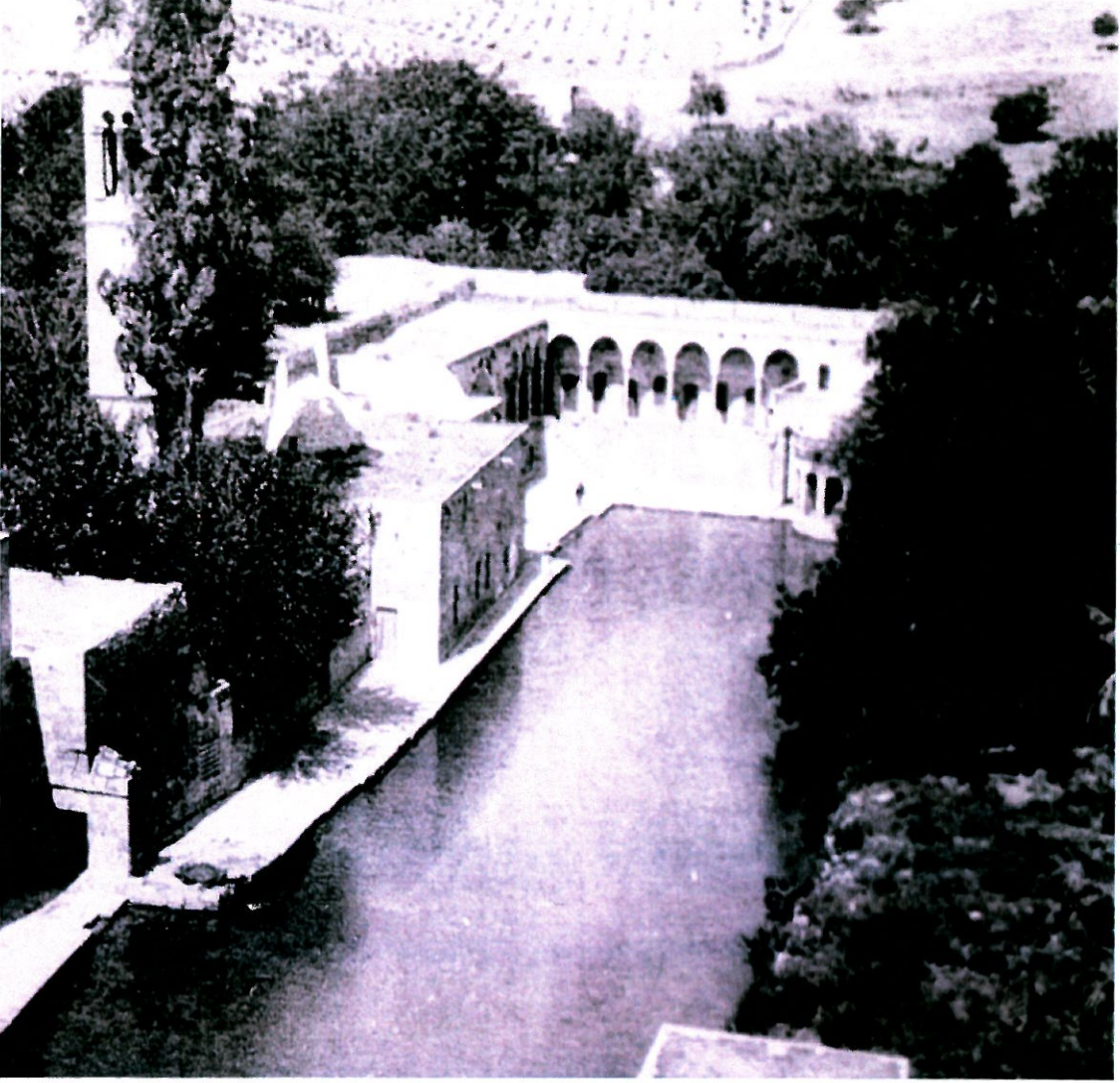
Resim-1: Balıkgöl Platosu (www.urfa.org)

Resim-2: Hz. İbrahim Doğduna İnanılan Mağara(www.milliyet.com.tr)

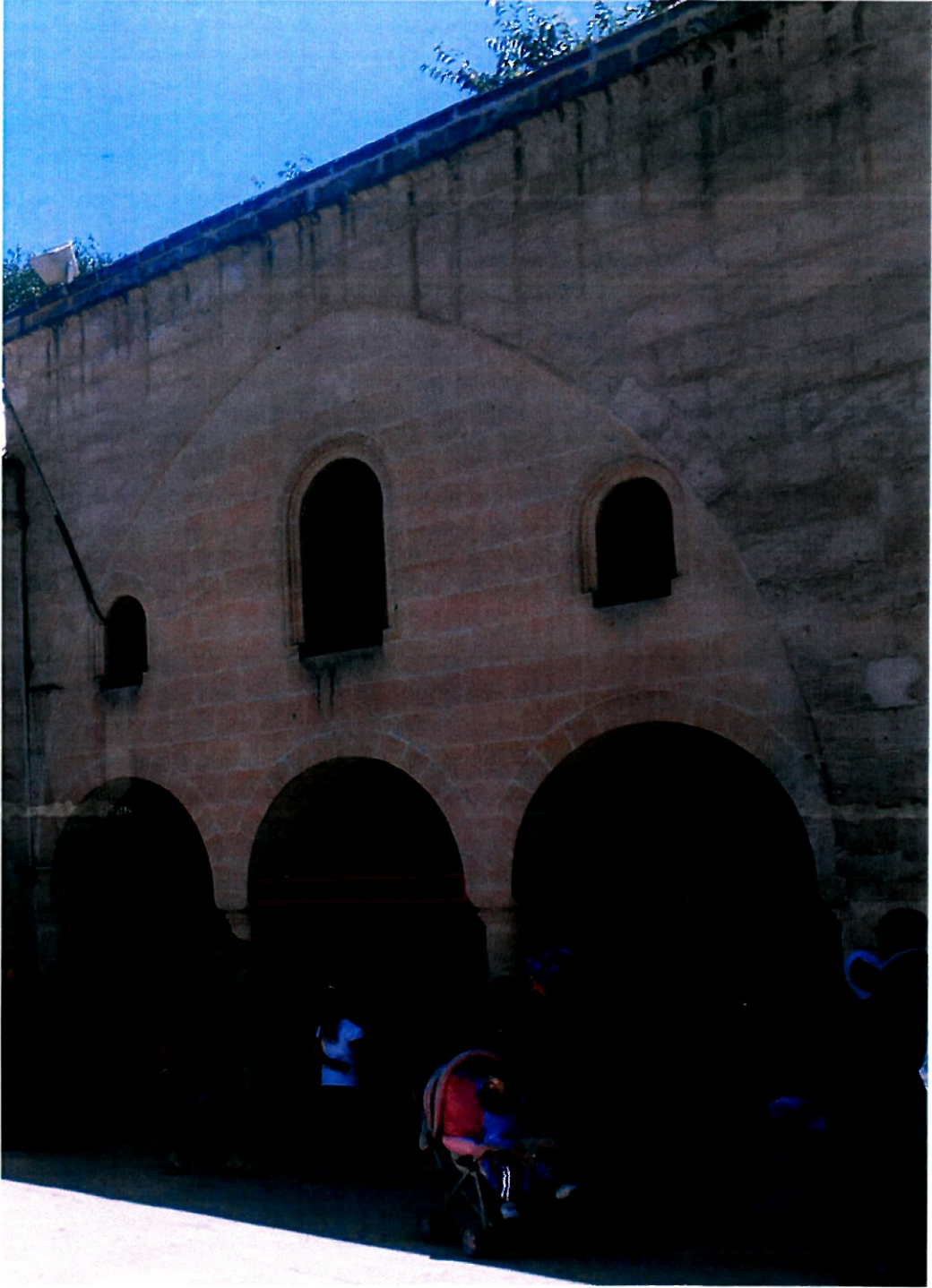
Resim-3:Ayn-ı Halilü'r-Rahman Cami

Resim-4:Ayn-ı Halilü'r-Rahman Külliyesi (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi-1970'li yıllar)

Resim-5: Hz. İbrahim'in Ateşe Atıldığına İnanılan Yer(Makam)

Resim-6: Bayanlar Ziyaret Giriş ve Mescidi(Eyvan)

Resim-7: Ayn-ı Halilü'r-Rahman Medresesi

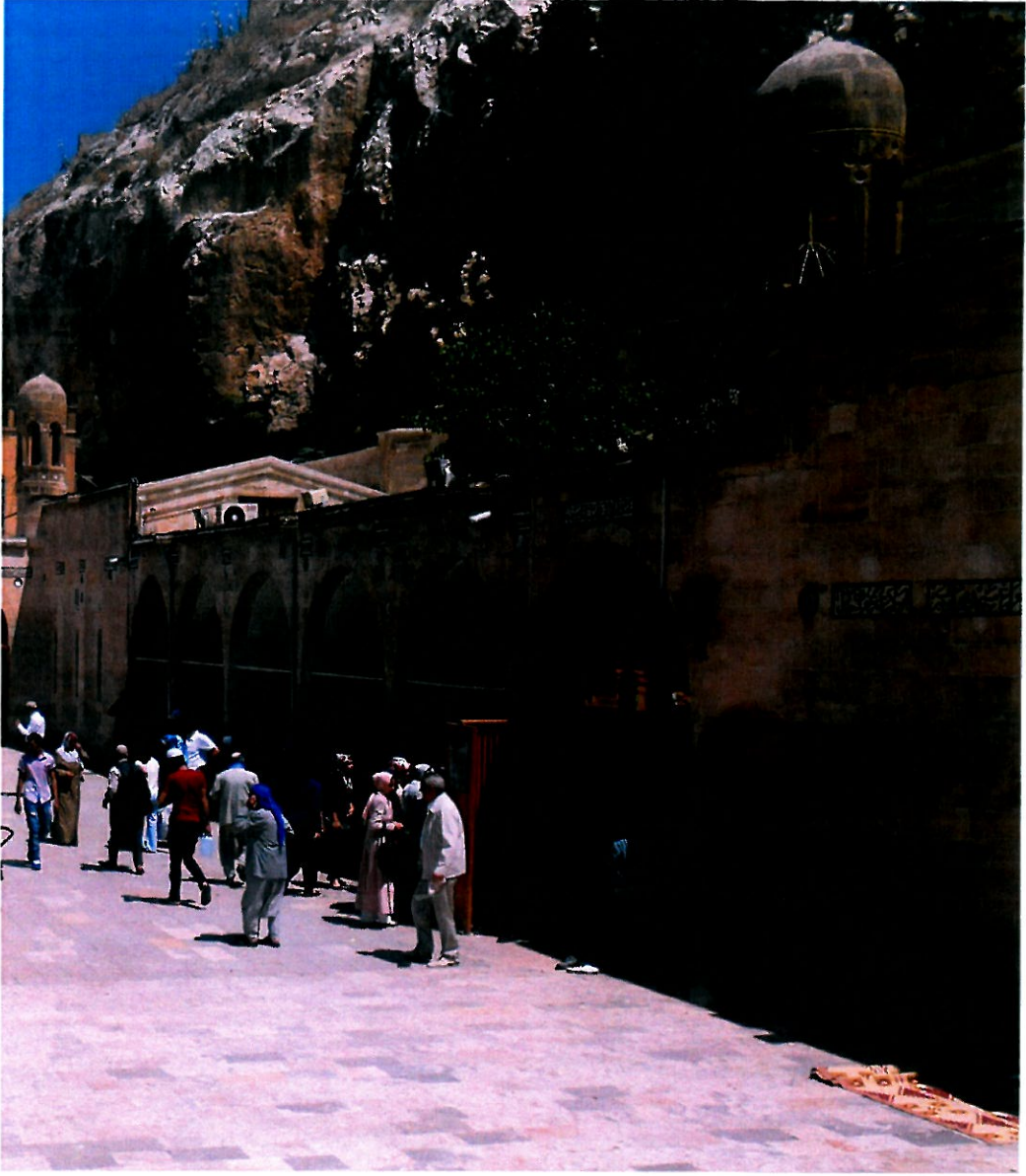
Resim-8: Ayn-ı Halilü'r-Rahman Medresesi'nin Tâmirat Kitâbesi

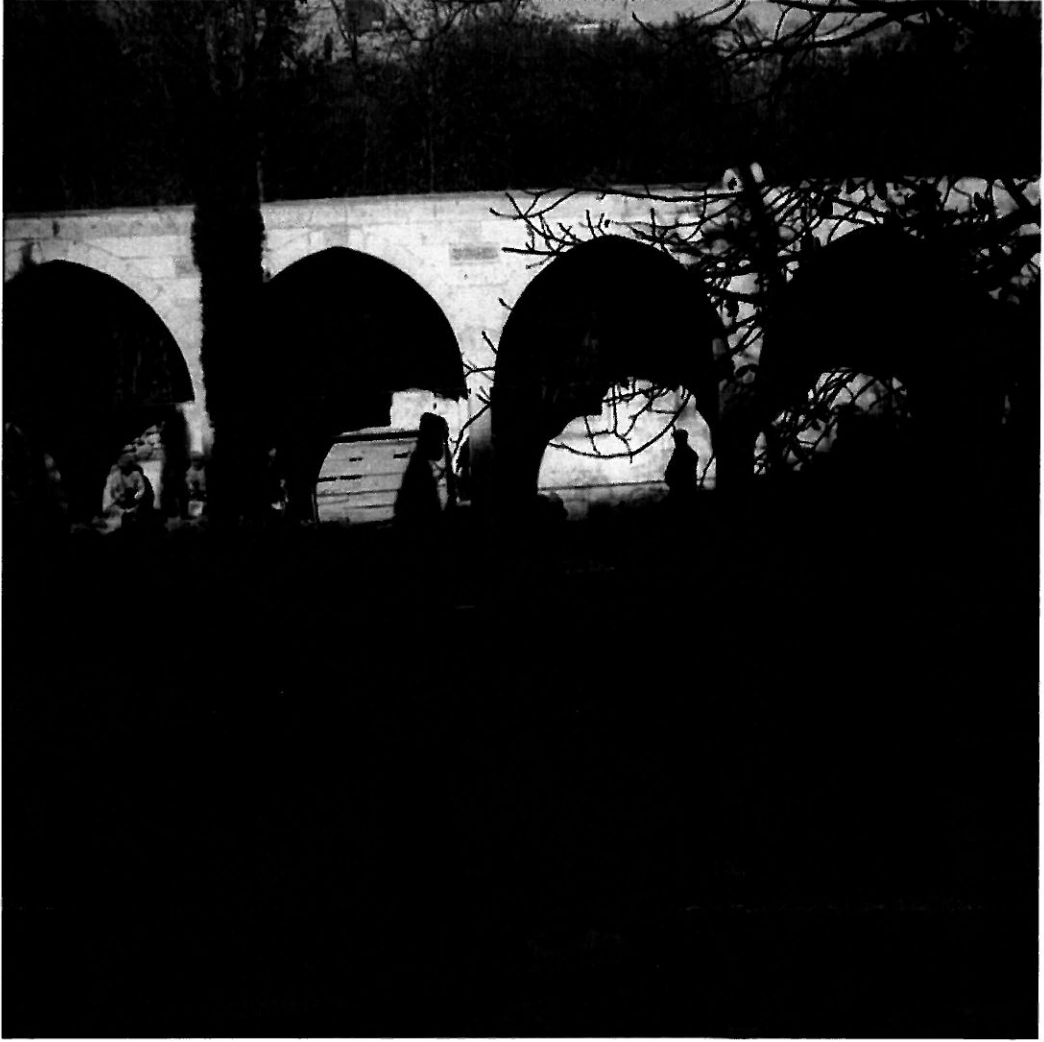
Resim-9: Mevlûd-i Halilî'r-Rahman Külliyesi

Resim-10: Yeni Mevlid-i Halil Cami (Vakıflar Gene Müdürlüğü Arşivi)

**Resim-11: Zâviye Binasının Olduğu Yer Olarak Değerlendirilen Yapı
(Mağaranın Batısından İtibaren)**

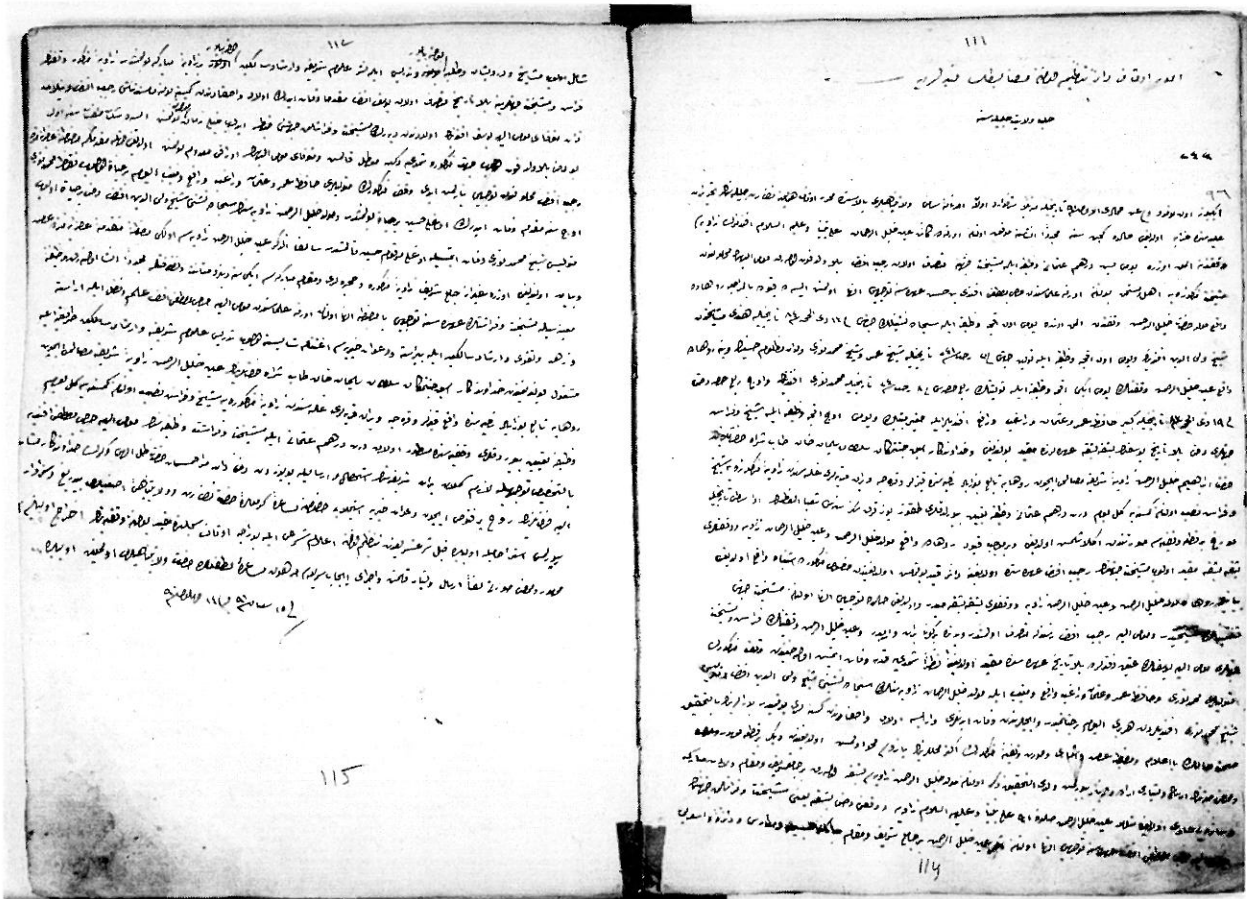
Resim-12: 1980 yıllarında başlayan onarım sırasında Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Külliyesi (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

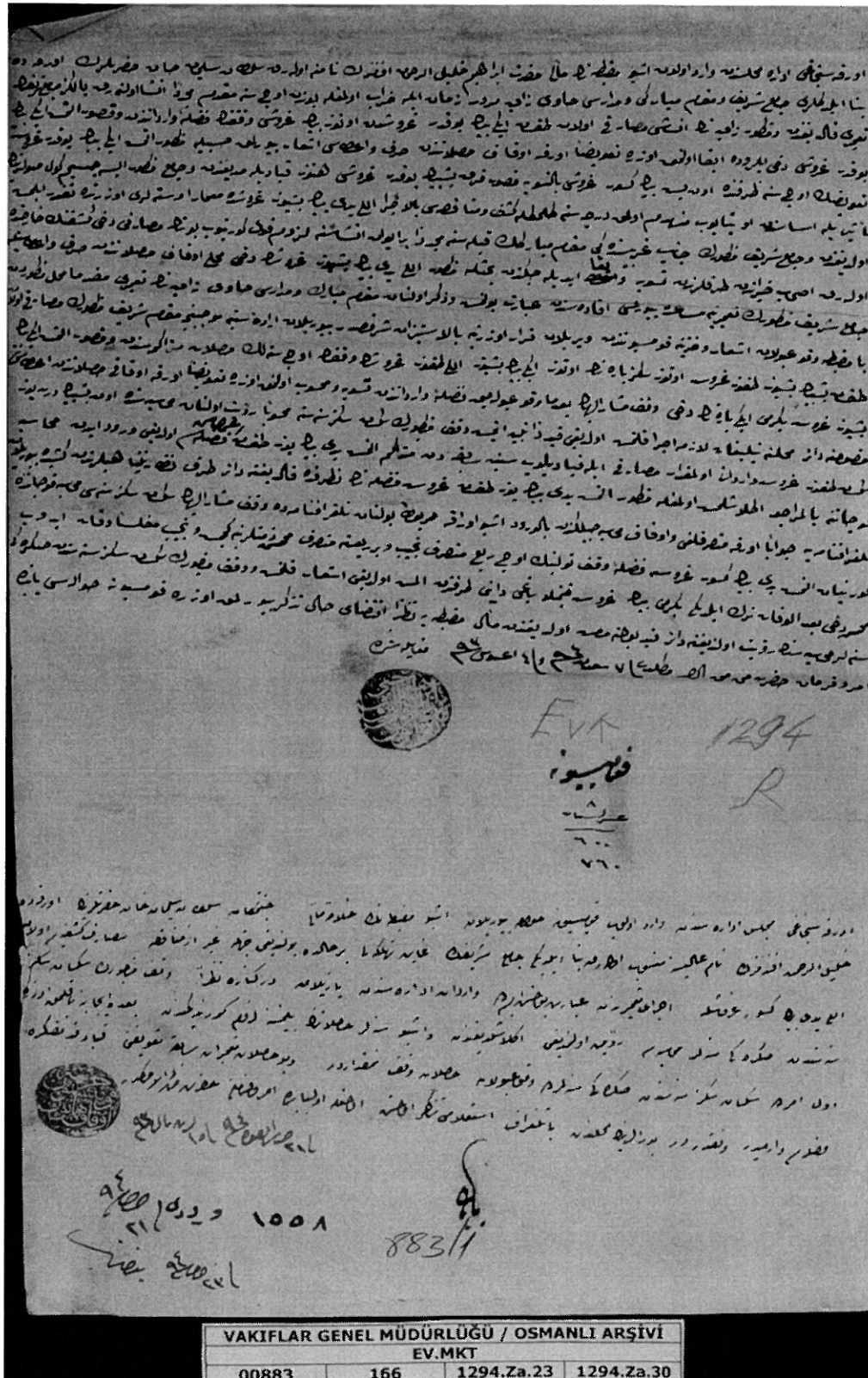
Resim-13: Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Cami

EKLER

A-BELGE ÖRNEKLERİ

Belge-1: Halilu'r-Rahman Vakıflarına Ait İsim Karışıklığına İlişkin 15 Şa'ban 1291/ 27 Eylül 1874 Tarihli Arıza (VGMA, Defter 2150/1, s. 114-115, sıra. 96)

Belge-3: Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfına Ait 7 Şa'ban sene 1294/17 Ağustos 1877 Tarihli Cami, Zâviye ve Medrese'nin Tâmiri Hakkındaki Mazbata. (BOA, Ev.Mkt. 883/01)

۲۰۹

عدد ۵۹۵

ارز ۲۱۶

فیروز ۶۱۷

عبدمنزل احمد شیخ برائت نامه در

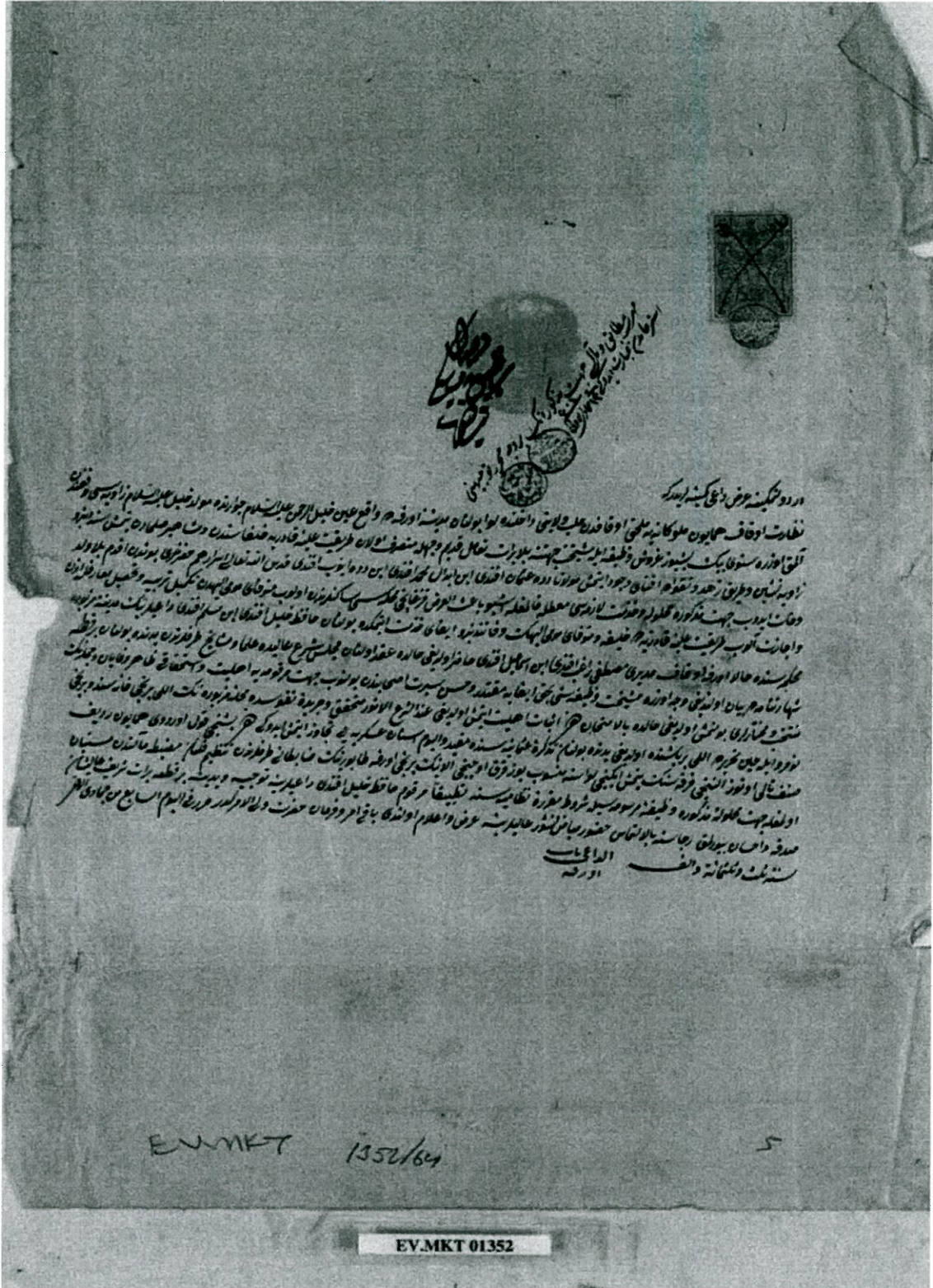
اسرار ۱۵۷۹

۷۹۳

خبری بر سر ایستاده خانه ۵۰ در راه کاتبه عبدمنزل احمد شیخ برائت نامه در
 نزد فرزند و برادر فرزند خدایند آنگاه از راه بیرون آمدند در راه کاتبه عبدمنزل احمد شیخ
 به حدیث پیوسته و فایده و فواید بسیار در این کتاب درج شده است و در این کتاب
 از تاریخ تواریخ و اخبار و مشاهدات بسیار درج شده است و در این کتاب
 و مکتوبه و در این کتاب از اخبار و مشاهدات بسیار درج شده است و در این کتاب
 به این امر در این کتاب از اخبار و مشاهدات بسیار درج شده است و در این کتاب
 در این کتاب از اخبار و مشاهدات بسیار درج شده است و در این کتاب
 در این کتاب از اخبار و مشاهدات بسیار درج شده است و در این کتاب

ایستادگی ایستادگی ایستادگی

Belge-4: Abdurrahman Efendi'nin (Buluntu Hoca) Ayn-ı Halilü'r-rahman Zâviyesi'nde Meşihat Görevine Atandığına Dair 14 Zi'l-ka'de 1328/17 Kasım 1910 Tarihli Berât-ı Alişan. (VGMA, Defter 2150/1, s. 293, sıra. 309)

Belge-5: Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesi'nde Şeyhlik Görevini İfâ Eden Dede Osman Efendi'nin Vefat Etmesiyle Görevin Talabesi Hafız Halil Efendi ibn Müslüm Efendi'ye Tevcih Edildiği ve Tarafına Berât Verilmesine İlişkin 7 Cemâziye'l-Ahir 1303/13 Mart 1886 Tarihli İ'lam BOA, *Ev.Mkt.1352/64*)

وهارند دره عنانه افنديك مولود ضيق الامانه وقف ايضاً اولاديني كتابك بروجه ذيراساي

واحد از بنگ قيدي بيانه اولاد

بازم كلام فرج
بصحة كلام فرج
نقد مرآب با صميم حرمه
نقد مرآب با صميم حرمه
نقد مرآب با صميم حرمه
نقد مرآب با صميم حرمه

نقد فضله
باجت الاسرار
بازم مناقب اولادنا
محمد بن محمد
ذبيحان الانا
نقد

عقابه دار احاديث
ناطحة العيب
نقد محمد بن محمد
تفسير فضيلته
رساله زكاته
مظروفات
نقد

رساله فرج
تبري هدايه
نقد فضله
روضة الاعباب
بصحة سيد كيرت حريم
عورت
نقد

مناقب اولادنا
مناقب سطاءه العارفين
اولاد فرجه
باجت الاسرار
اكيلاي
نقد

مسيره الابار
برجمه نقضات
مناقب جدوله الدين
نقد
نقد
نقد

رساله وقت التمجيد
شوق كثر القلوب
عماد الاسلام
مناقب فضله
وقر اولاد اولاد
نقد

تيسير العارفين
بازم محمد بن محمد
نقد

Belge-6: Dede Osman Efendi'nin Kitap Vakfiyesi (UŞS, No.225, s. 288, sıra. 599)

میزند او را که در حدیث آمده است که هر کس در راه خدا کشته شود...

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل عباده بالزوال الحرات وزين قلوبهم فاهما بالتميز لما يجد ويرضاه...

بسم الله الرحمن الرحيم... الحمد لله الذي جعل عباده بالزوال الحرات...

اصول الفقه

شرح من اصول الفقه...
 فنون الفقه...
 احكام الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...

فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...

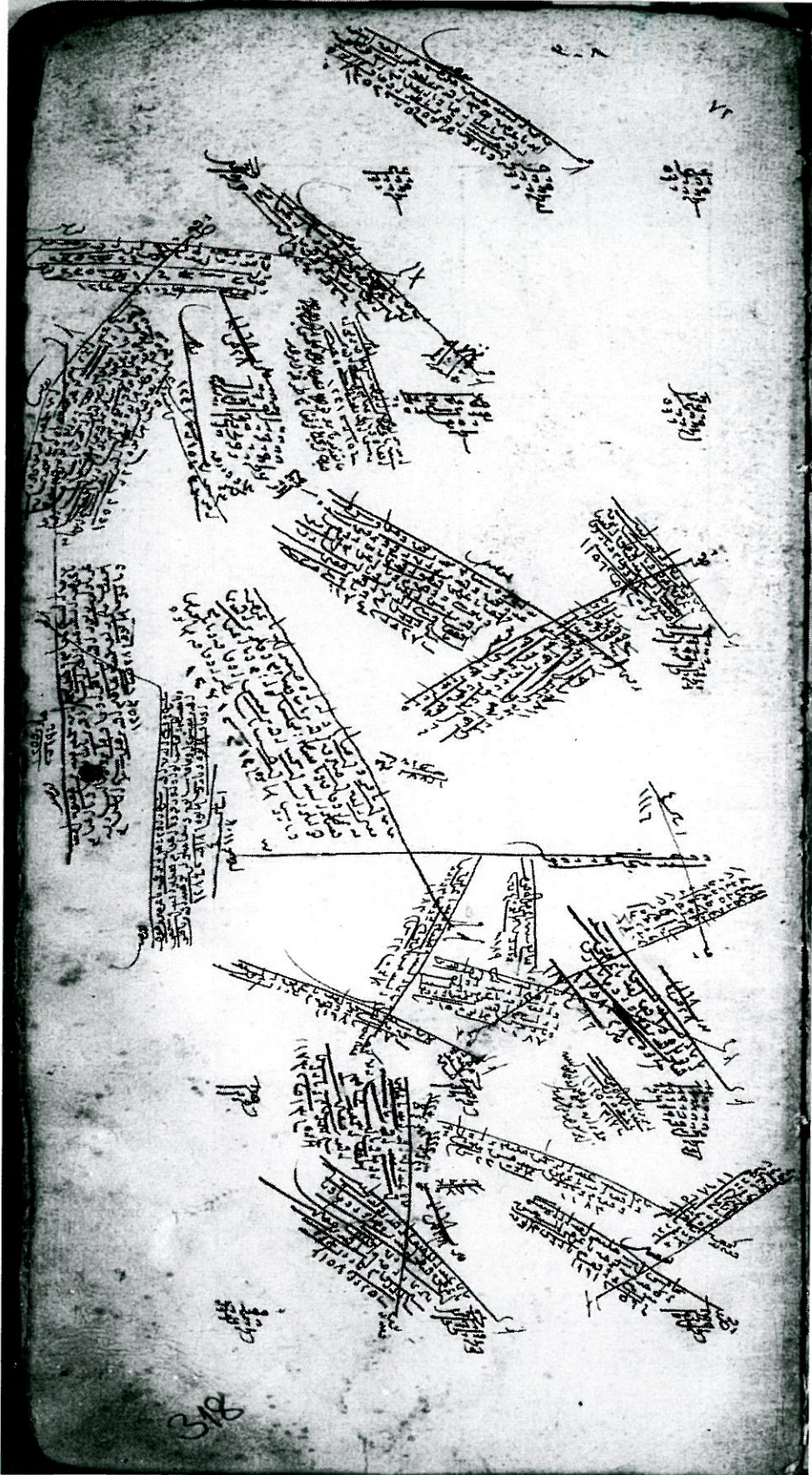
اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...

اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...
 اصول الفقه...
 فقه الفقه...

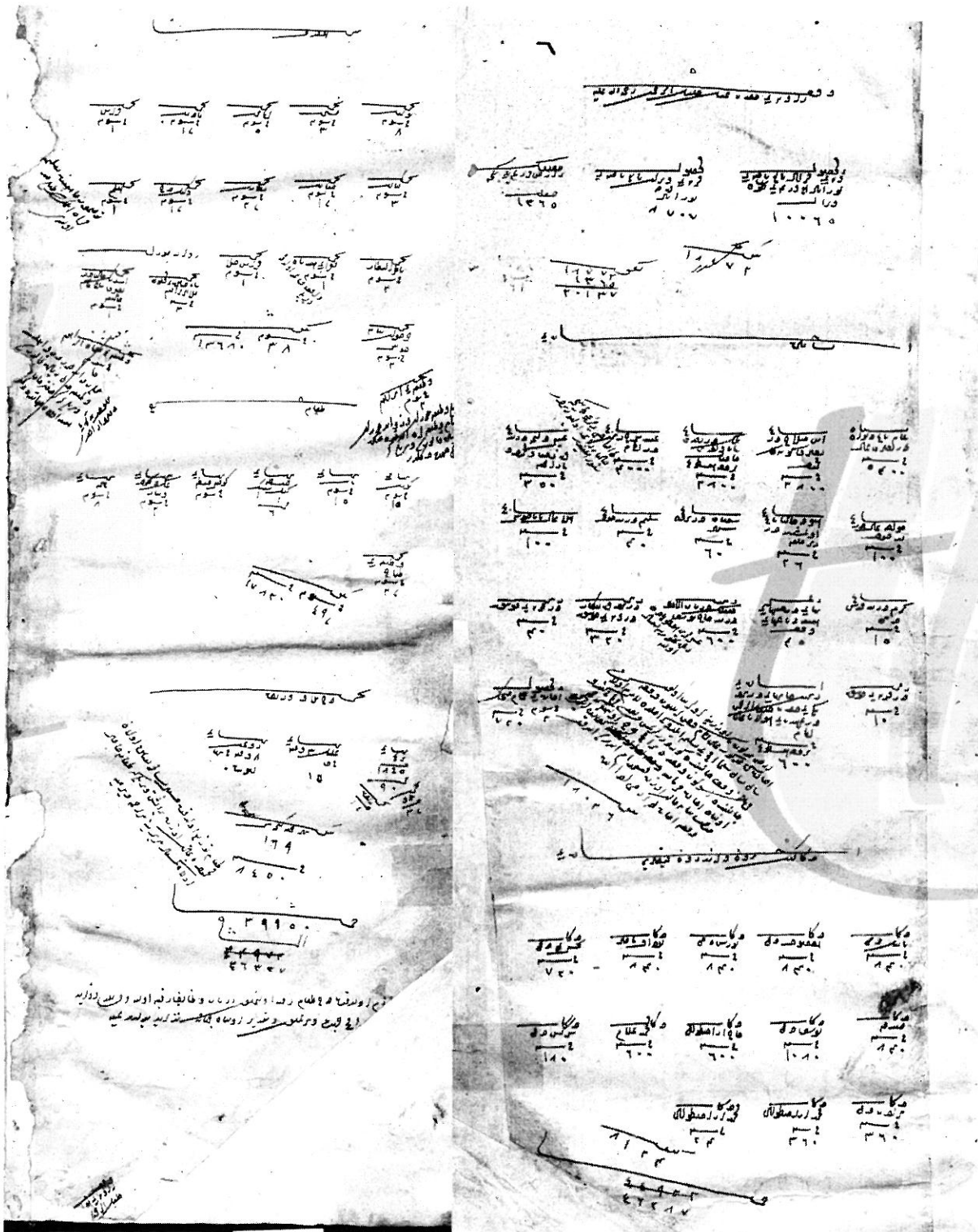

Handwritten signature or note at the bottom of the right page.

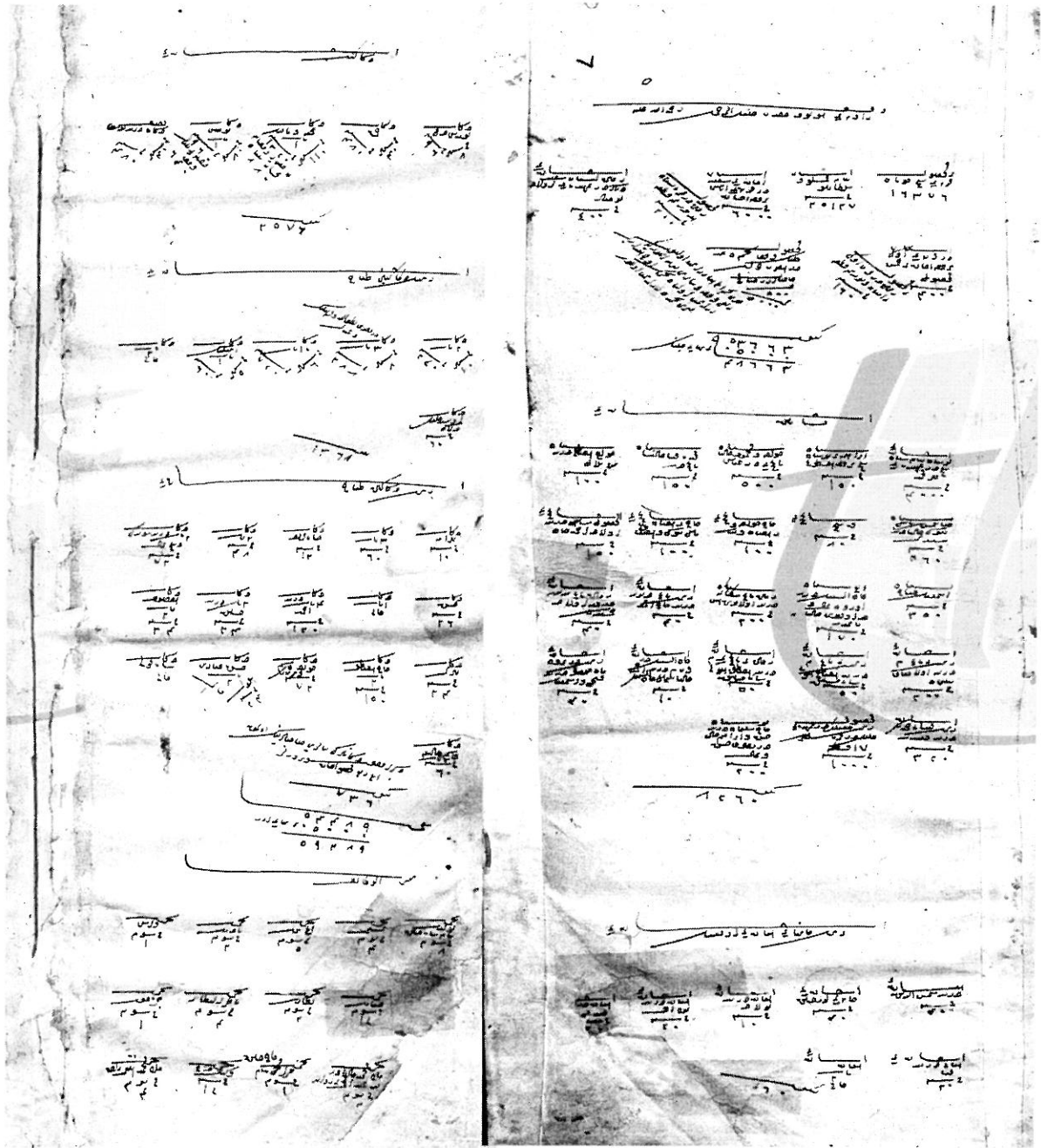
Belge-8: Hafız Mustafa bin Hasan'a Ait Ayn-ı Halilü'r-Rahman Vakfı'na Kitap Vesaire Vakfetmesine İlişkin 25 Ramazan 1312/ 22 Mart 1895 Tarihli Vakfiye ve 24 Zilhicce 1320/24 Mart 1903 tarihli Zeyl Vakfiye.(UŞS, No. 219, sıra. 557)

Belge-9: Ayn-ı halilü'r-Rahman Vakfı Bünyesinde Görev Alan Müderrislere İlişkin Atama Kayıtları ve Bu Cihetin Terkin Edildiğine İlişkin Kayıt.(VGMA, Defter 491/2, s. 318, sıra.3)

Belge-11: Ayn-ı Halilü'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'na Ait 1566 Tarihli Muhasebe Kaydı.(TKGMA, ED. 574, s. 6)

Belge-12: Mevlûd-i Halilü'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'na Ait 1566 Tarihli Muhasebe Kaydı. (TKGMA, ED. 574, s. 7)

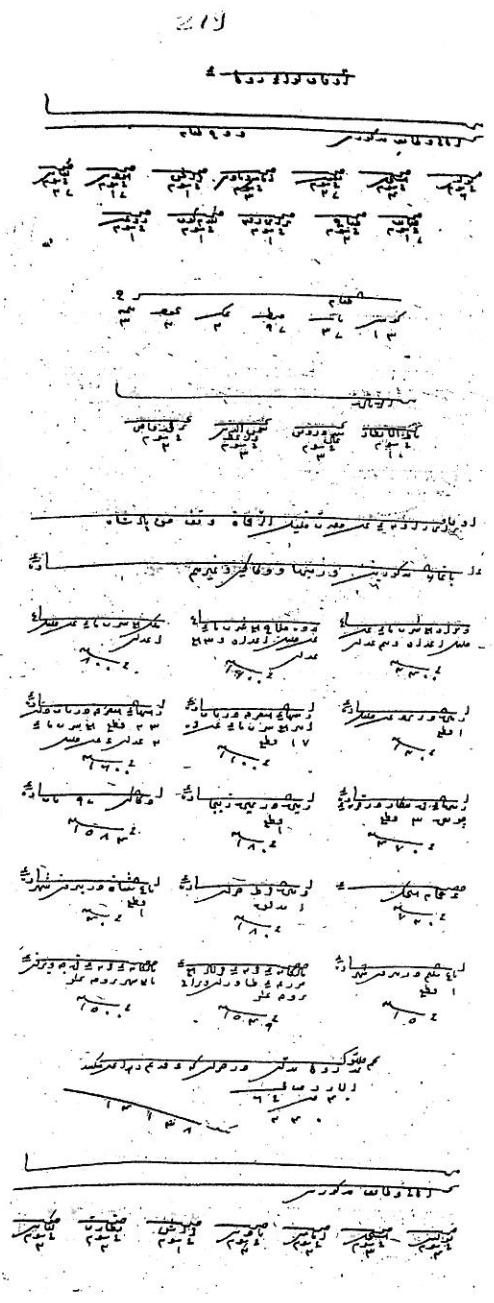
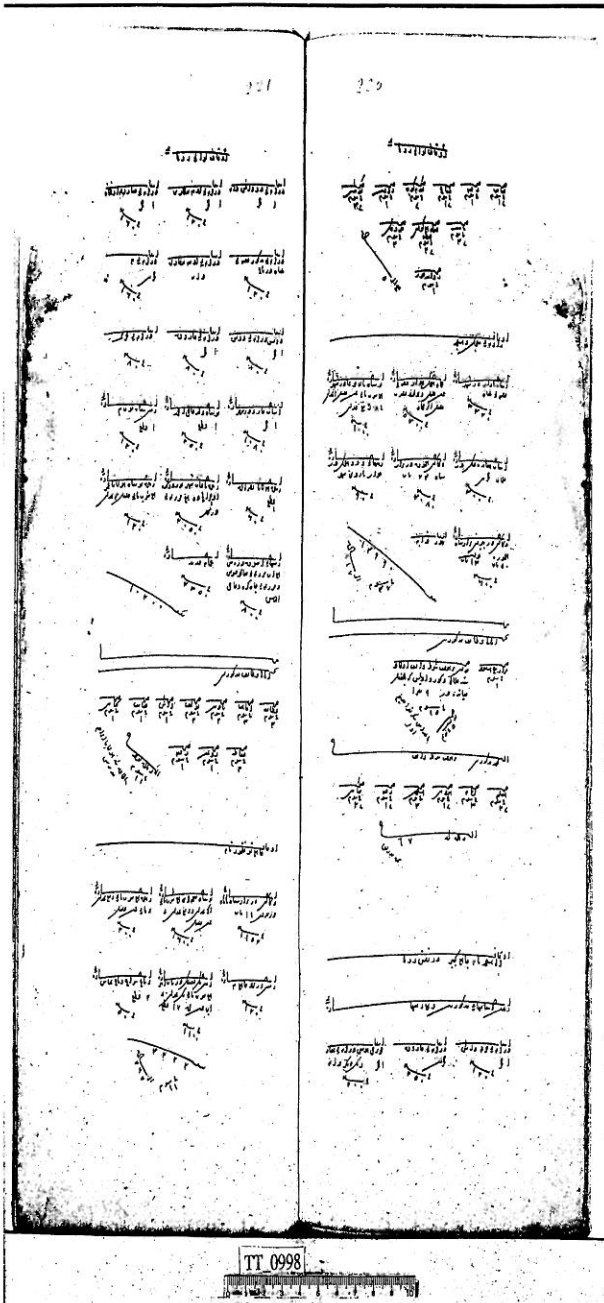
Handwritten Ottoman Turkish text on page 219, featuring multiple lines of script and numerical entries. The text is organized into several sections, with some lines starting with 'L' and others with 'K'. The script is dense and characteristic of the period.

Handwritten Ottoman Turkish text on page 218, featuring multiple lines of script and numerical entries. The text is organized into several sections, with some lines starting with 'L' and others with 'K'. The script is dense and characteristic of the period.

TT.0998

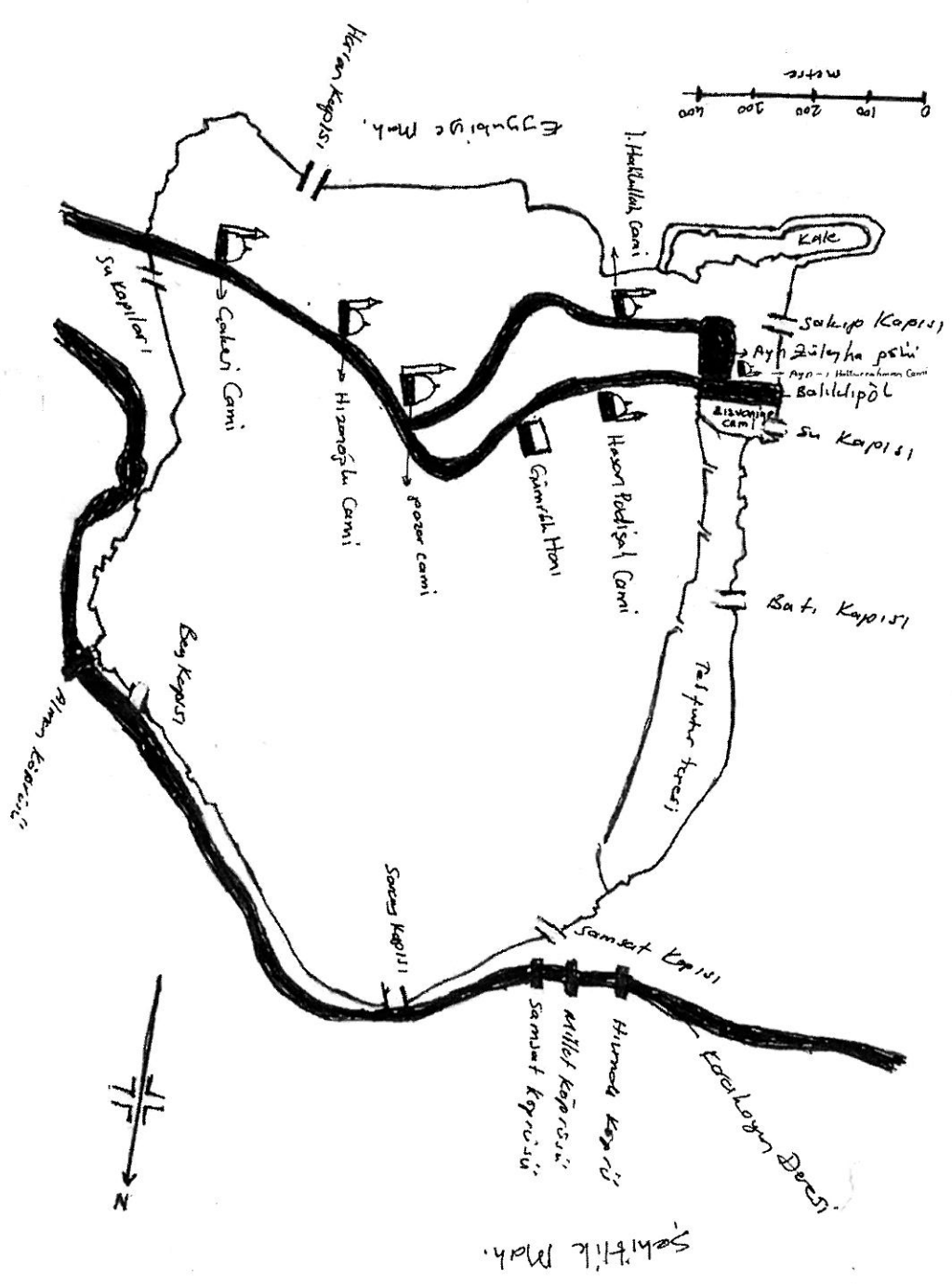

Belge-13: Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'na Ait 1523 Tarihli Muhasebe Kaydı.(BOA, TD. 998, s. 218-219)

Belge- 14: Ayn-ı Halilu'r-Rahman Zâviyesi Vakfı'na Ait 1523 Tarihli Muhasebe Kaydı. (BOA, TD. 998, s. 219-220)

B-KROKILER

Kroki-1: Balıklı Göl Platosu Krokisi